

ראשי המוסדות הציוניים בארץ-ישראל ושאלת העבודה העברית בתקופת העליה השנייה

מבוא

שאלת העבודה העברית, אשר היתה אחת הבעיות המרכזיות בחיי הישוב בתקופת העליה השנייה, היתה גם אחת הבעיות הכאובות ביותר בתולדותיו. שורשי הבעיה נעוצים בתקופת העליה הראשונה, כאשר התבסס בהדרגה הנוהג של העסקת פועלים ערבים במושבות והעדפתם על-פני הפועלים היהודים. נוהג זה הושפע במידה רבה מאופיין המוסרי והחברתי של המושבות, שמרביתן חסו בצל אפטרופסתו של "הנדיב הידוע", אך לא פחות מכך גם מן השיקולים הכלכליים של האיכרים, שהתערותם הנכספת באדמת האבות היתה מלווה במאבק יומיומי מתיש ומפרך. על הנגע הממאיר של העבודה הערבית והשלכותיה החברתיות והלאומיות התריעו כבר בתקופת העליה הראשונה אנשים יחידים בישוב החדש. ובקרב עסקני חובבי-ציון. אולם בפועל נעשה מעט לפתרונה של שאלת העבודה העברית, וזאת מחמת חולשתם הארגונית והפיננסית של חובבי-ציון, ובעיקר בגלל העדר גוף ציבורי רחב בישוב הארצישראלי אשר היה מוכן להיאבק על הגשמתה.

הוויכוח הציבורי הנוקב והמקיף בשאלה זו התעורר רק בתקופת העליה השנייה, בעיקבות סיסמת כיבוש-העבודה שחרתו על דגלן מפלגות הפועלים בארץ – "פועלי ציון" ו"הפועל הצעיר". מאבקם של פועלי העליה השנייה להגשמת סיסמה זו עורר את הציבור הארצישראלי כולו לתת דעתו על הבעיה והביא להתפלגותו לשני מחנות: במחנה האחד עמדו האיכרים ונותני העבודה בערים, שהכירו בחשיבותה של העבודה העברית, אך התנגדו בתוקף, מטעמים כלכליים, אידאולוגיים ומדיניים, לתביעת הפועלים לעבודה עברית בלבדית. ובמחנה השני ניצב ציבור הפועלים שזכה לתמיכתו של חוג אוהדים מצומצם מקרב האינטליגנציה ואנשי הרוח בישוב החדש. חוג זה שעליו נמנו סופרים, עיתונאים, אנשי המקצועות החופשיים ואחרים, לא היה מעורב באורח אישי בבעיות המוחשיות של העבודה העברית והיה רחוק מרחק רב מהזדהות אידיאולוגית עם מפלגות הפועלים ועם דרך מאבקם להגשמת מטרותיהם. אך תחושת אחריות ציבורית ולאומית אשר הניעה ציבור זה לבחון את שאלת העבודה העברית מנקודת-ראות ישובית ולאומית,

והאהדה וההערכה שרחש לציבור הפועלים ולעבודה העברית, חיזקו את הפועלים במאבקם ועודדו מעורבות גוברת של הציבור הארצישראלי כולו בשאלה כאובה זו.

בוויכוח הציבורי בשאלת העבודה העברית נתייחד מקום נכבד לעמדתם של ראשי המוסדות הציוניים בארץ בתקופה זו – המשרד הארצישראלי, ועד חובבי ציון ואפ"ק. לדידם של ראשי מוסדות אלה, שהופקדו על רווחתו והתפתחותו של הישוב, לא היתה שאלת העבודה העברית שאלה תיאורטית, כפי שהיתה לגבי אנשי־הרוח. אולם למרות הדמיון שבין תפקידיהם, היו הבדלים ניכרים ביחסם כלפי שאלת העבודה העברית. הבדלים אלה נבעו מאישיותם השונה, מהשקפתם האידיאולוגית על דרך בניינו של הישוב בעתיד, שנתגבשה על רקע חינוכם ופעילותם הציונית בעבר, וגם מאופי המוסדות שבראשם עמדו.

א. המשרד הארצישראלי וד"ר א. רופין

המשרד הארצישראלי נפתח בפברואר 1908 מתוקף החלטת הקונגרס הציוני השמיני בהאג בדבר תחילת העבודה המעשית בארץ־ישראל. מבחינה ארגונית ותקציבית היה המשרד כפוף למחלקה הארצישראלית (Palästina Ressort) שליד הוועד־הפועל הציוני, בראשותו של פרופסור א. וארבורג, מראשי הזרם המעשי בהסתדרות הציונית. ההנהלה הציונית בחרה בד"ר א. רופין והציבה אותו בראש המשרד. נסיונו העשיר במסחר והשכלתו האקדמית הרחבה במשפטים, בכלכלה ובסוציולוגיה הכשירוהו, לדעת בוחריו, לביצוע המשימה ההתיישבותית הקשה שנטלה עליה ההסתדרות הציונית.

הקונגרס וההנהלה הציונית העניקו למשרד הארצישראלי סמכויות מינהליות ופיננסיות רחבות, כולל פיקוח על הקרן־הקיימת לישראל, קרן תרומות עצי הזית וחברת הכשרת הישוב (רק אפ"ק נשאר כפוף להנהלת "אוצר התיישבות היהודים" בלונדון). סמכויות אלה ואישיותו של רופין עצמו, שנקט שיטת עבודה יסודית וניחן בכוח התמדה, בתעוזה, בהחלטיות ובמסירות גדולה לעבודתו, הפכו עד מהרה את המשרד הארצישראלי למוסד המרכזי בחיי הישוב החדש. בתוקף מעמד זה רכש המשרד השפעה מכרעת בבעיות רבות שהעסיקו את הישוב בתקופת העליה השנייה, ובתוכן גם בשאלת העבודה העברית.

יחסו החיובי של רופין לפועלים ולעבודה העברית היה פועל־יוצא מהכרתו בחשיבותם הרבה לבניינו העתיד של הישוב ולהכשרתו לקראת קיום אוטונומי, שיוגשם באמצעות השגת רוב יהודי בארץ, ובעלות על מירב שטחי הקרקע. בהגשמת מטרה זו, שבה ראה את אחד מתפקידיה העיקריים של

ההסתדרות הציונית, הציב רופין לפועלים תפקיד נכבד: אלמנט צעיר ותוסס זה, שהיה חדור התלהבות ומסירות למפעל ההתיישבות היה לדעת רופין נכס יקר-ערך, שיוכל להזרים סמ-חיים למושבות הוותיקות והמזדקנות מחד גיסא, ועבודה להרחבת ההתיישבות החקלאית מאידך גיסא. עם זאת הכיר רופין, כבר מראשית עבודתו בארץ, את קשיי התבססותה של העבודה העברית במושבות החקלאיות הוותיקות, שרבים מאיכריהן העדיפו את הפועל הערבי הזול, הממושמע והמורגל בעבודה הפיסית המפרכת. משום כך סבר שאת נטל ההתבססות של העבודה העברית אין להטיל על האיכרים, אלא בראש ובראשונה על מוסדות התנועה הציונית וקרנותיה, שיפעלו להגשמת משימה זו באמצעים הבאים:

- ★ יסוד חוות הכשרה מיוחדות, שבהן תוכשר עתודת פועלים מיומנת לעבודה במושבות הוותיקות ובישובים החקלאיים שיוקמו בעתיד.
- ★ ביסוס החומרי של פועלי המושבות באמצעות דיור זול, מטבחי-פועלים, עזרה רפואית, משקי-עזר ומושבי פועלים ליד המושבות הגדולות. עזרה זו, שתיתן גם ל"פועלים הטבעיים", בני עדות המזרח, וגם לפועלים האשכנזים יוצאי מזרח-אירופה, תאפשר להם לעמוד בתחרות עם הפועלים הערבים, תחזק את קביעותם וקליטתם החברתית והכלכלית במושבות, ותסייע לחלק מהם להגיע כעבור שנים אחדות למעמד של איכרים עצמאיים.
- ★ עידוד בחומר וברוח לנסיונות החדשניים בתחום ההתיישבות השיתופית והקואופרטיבית, לכל אותם פועלים שמתעמים אידיאולוגיים ו/או חומריים אינם רוצים או יכולים להיקלט במושבות.

רופין הבדיל איפוא מלכתחילה בין המושבות הוותיקות, מושבות ההון הפרטי, לבין החוות והמשקים שיוקמו בעזרתן של קרנות הלאום. בראשונות, כך סבר, תתבסס העבודה העברית באורח הדרגתי, ורק לאחר שיוכשרו בהן התנאים הכלכליים והחברתיים; ואילו באחרונות תינתן עדיפות למטרה הישובית והלאומית על-פני הרווחיות המשקית והעיקרון של עבודה עברית ישרור בהן מיום היווסדן.

ראשיתה של סקירה זו תוקדש איפוא לישובים החקלאיים שהיו נתונים לפיקוחו הישיר של המשרד הארצישראלי – החוות הלאומיות. את עיקר תעודתן של החוות הלאומיות ראה רופין, כאמור, בהכשרת פועלים עבריים לעבודות חקלאיות, כצעד ראשון וחינוכי לחינוךן ולהרחבתן של מעמד חקלאים עבריים ולקידומה של העבודה העברית בישובים החקלאיים הוותיקים והחדשים כאחד. מיד לאחר פתיחת המשרד הארצישראלי עשה להקמתן

של שלוש החוות הלאומיות: כינרת – אוס־ג'וני (קיץ תרס"ח), חולדה (אביב תרס"ט) ובן־שמן (סתיו תר"ע). בחוות אלו, שהכשירו מדי שנה עשרות פועלים ואשר בהן נעשו נסיונות ראשונים בחקלאות מודרנית, מצוידת בידע ניהולי ובעלת רמה טכנית גבוהה, ראה רופין את אחד מהישגיו העיקריים של המשרד הארצישראלי. למרות הביקורת שהושמעה על עבודתן הבלתי־רנטבילית של החוות, ועל הכובו כביכול של קרנות הלאום, נשאר רופין נחוש בדעתו שהרווחיות המשקית חשובה פחות מן הערך הישׁובי־לאומי שבעבודת החוות. במכתב אל י. קאן מ־16 בנובמבר 1911, בהתייחסו לביקורת החרیפה שמתח האגרונום אהרון אהרונסון על היעדר הרווחיות של החוות מחמת היצמדות מנהליהן לעקרון העבודה העברית,¹ כתב רופין:

אהרונסון [...] שוכח בזאת, שיש לנו גם מטעי זיתים, שאינם בבעלות פרטית, ושעיקר תעודתם לקדם את מטרותינו הלאומיות. נכון הדבר שפועלים יהודים יקרים יותר אך ההבדל אינו כה גדול. סבורני שעל־ידי העסקת פועלים יהודים בעבודת האדמה והכשרתם – הדבר מוצדק בהחלט. אני מקווה שתאמין לי שאני עצמי מבקר חריף של כל הוצאה או הערכה מוגזמת של פועלינו. עם זאת חייב אני [...] לתת ביטוי גם להשקפתי, שהעבודה האצישראלית שלנו, למרות הקשיים הרבים, חייבת לקדם את ההון וההשקעות שלנו בחקלאות ולנצלם בצורה הרנטבילית ביותר.²

אולם, על אף העדיפות שנתן רופין לעבודה העברית במשקי הלאום, היו הוא ועוזריו מודעים גם למיגבלות שהקשו על הגשמתה המלאה, לא רק בחוות אלא גם במושבים ובישובים העירוניים. מיגבלות אלה סווגו על־ידיהם לשתי תחומים עיקריים: 1. המיגבלות הכלכליות, שנבעו מן המחסור בפועלים יהודים – הן לעבודות המקצועיות והן לעבודות העונתיות הדחופות; 2. המיגבלות המדיניות, שמקורן העיקרי היה נעוץ בהתחזקות ההתנגדות הלאומית הערבית למפעל ההתיישבות הציוני.

1. במכתבו אל רופין מיום 8.6.1911 ביקר אהרונסון את העסקת הפועלים היהודים בחוות גם מבחינה לאומית וגם מבחינה כלכלית. (ארכיון ציוני מרכזי [להלן: אצ"מ], Z2/646).
2. אצ"מ L2/44. השקפה דומה הביע האגרונום יצחק וילקנסקי, מנהל חוות בן־שמן, בתזכיר ששלח לרופין ב־20.7.1911, בתגובה על תזכירו של אהרונסון. (אצ"מ L2/646).

1. המיגבלות הכלכליות

על מודעותם של ראשי המשרד הארצישראלי למיגבלות הכלכליות ניתן ללמוד מסעיפי התקנות של חברת הכשרת הישוב, שפורסמו בראשית תרס"ח, עם יסודה של החברה.³ בתקנות אלה, שרופין עצמו לקח חלק חשוב בניסוחן, נקבע מפורשות כי העבודות במשקים הלאומיים תיעשינה על-ידי פועלים עברים "ככל האפשר".⁴ ואומנם, המשרד הארצישראלי העניק עדיפות ברורה להעסקת פועלים עברים ואף עמד על כך בתוקף בכל מקום שהתנאים אפשרו זאת. עם זאת, דומה כי גם המשרד לא פסל לחלוטין את העסקתם של פועלים ערבים – הן בעבודות המקצועיות והן בעבודות העונתיות, ואביא כאן רק דוגמאות אחדות להמחשת גישה זו:

בחורף תרס"ח, בתחילת העבודות בנטיעת יער בן-שמן בפיקוחו של האגרונום ברמן, רבו תלונותיהם של חוגי הפועלים על העסקת פועלים ערבים במקום. כיוון שלעבודות אלה נמצאו אז מספיק פועלים יהודים, הגיב ד"ר י. טהון, מזכיר המשרד הארצישראלי, בחריפות רבה. במכתבו לברמן, מיום 4.3.1908, כתב טהון: "[...] אני מבקשך לסלק באופן דחוף את כל הערבים ולפני כן להגיע לידי הבנה עם הפועלים היהודים. אינני מסוגל להסכים שבנטיעת יער הרצל בכך-שמן יועסקו לא-יהודים."⁵ תגובה דומה נקט המשרד הארצישראלי כאשר הגיעה לידי קובלנתו של י. אהרונוביץ בדבר העסקת פועלים ערבים בכך-שמן ובחולדה באביב תר"ע. אהרונוביץ דרש מרופין להחליף את הפועלים הערבים בפועלים יהודים "למען שלא יתגלו פה סכסוכים אשר נהיו כבר למעמסה עלינו".⁶ לאחר בירור קצר פוטר האגרונום בריש ממשרתו כמנהל החוות, ובמקומו מונה האגרונום י. וילקנ-סקי, מתומכיה המסורים של העבודה העברית.

מאידך, לא נרתע המשרד הארצישראלי ממתן היתר להעסקת פועלים ערבים שעה שלא ניתן להשיג פועלים יהודים מומחים, או כאשר היה צורך לסיים בדחיפות עבודות עונתיות. כך, למשל, התיר המשרד לאגרונום ברמן להעסיק פועלים ערבים בבנייני החווה בכינרת בשנים תרס"ח-תרס"ט,

3. את תפקידה העיקרי של החברה ראה יוזמה, הד"ר רופין, בהכשרת הקרקע הלאומית באמצעות חוות שתיווסדנה על-ידיה ואשר בהן יוכשרו פועלים חסרי אמצעים והשכלה חקלאית לקיום עצמאי כאיכרים. בשל הביקורת הנוקבת על אופן ניהול החוות ועל הגרעונות בתקציביהן, נאלצה החברה לצמצם בהדרגה את פעילותה ולהתרכז בעיקר בקניית קרקעות בשביל הקרן-הקיימת ואנשים פרטיים.

4. תקנות החברה פורסמו במלואן בהפועל הצעיר, טבת תרס"ח.

5. אצ"מ L2/434.

6. אהרונוביץ אל רופין, כ"ט בניסן תר"ע, שם, L2/572.

בשל המחסור החמור בפועלי בניין יהודים,⁷ ובתרע"א ניתן היתר דומה להקמת מיבני הקבע בדגניה. בתגובה למחאות הסתדרות פועלי הגליל על העסקת פועלים ערבים על-ידי הקבלנים קראוזה וטריידל, שלידיהם נמסרו עבודות הבניה בדגניה, כתב רופין לבוסל ולבלום, חברי דגניה, והסביר בפירוט רב את נימוקיו הכלכליים והפוליטיים להיתר שנתן להעסקת פועלים ערבים. רופין הדגיש את החשיבות הרבה שמייחס משרדו לעבודה העברית ואף הבטיח כי לחץ על הקבלנים להעסיק פועלים יהודים בכל סוגי העבודות "עד כמה שאפשר". עם זאת הטעים, כי ההיתר שנתן להעסקה מוגבלת של פועלים ערבים בבנייני הקבע לא נבע מרצונו לחסוך "איזה מאות פרנק", אלא משום המחסור בפועלים יהודים מומחים. בהעסקת פועלים ערבים, סבר רופין, אין משום פסול, כי "הרי לא חשוב שיהיה בניין פלוני או אלמוני נבנה בידי יהודים, אלא שיהיה יהודי, העובד פלוני או אלמוני, מוצא מקום עבודה. וכשם שאנו רשאים לקנות מהם ליהודים בתים, צרכי חיים וצרכי בניה, כן יש לנו רשות לקנות מהם צרכי עבודה כשאין אפשרות אחרת". רופין סיכם את השקפתו כדלהלן: "[...] הפרינציפ של עבודה עברית יכול לקבל צורה של קריקטורה אם באים על-ידי זה להעסיק גם אנשים שלא יצליחו לעולם להיות פועלים, ואם מסיחים את הדעת לגמרי מנימוקים אקונומיים ומדיניים. רק כשיודעים לסגל את הפרינציפ הזה לדרישות האפשרות והיכולת, אז יש לקוות לנצחוננו."⁸

במקביל להיתר שנתן להעסקת פועלים ערבים בדגניה, נקט המשרד הארצישראלי אמצעים להכשרת פועלים יהודים מיומנים בענף זה במקומות אחרים שהיו בפיקוחו. לדוגמא, באותה שנה (תרע"א) העדיף המשרד לבנות את באר המים בבן-שמן בעזרת פועלים יהודים, למרות שעבודתם ייקרה את עלות הבניה בכ-3,000 פרנק. במכתבו לוועד הסתדרות פועלי יהודה בעין-

7. העסקת הפועלים הערבים בבנייני החווה בכינרת עוררה מורת-רוח בקרב פועלי החווה והסתדרות "החורש", אולם המחסור האמיתי בבנאים אילצם לקבל זאת כעובדה מוגמרת. לעומת זאת, כאשר ניסה ברמן להעסיק פועלים ערבים בעבודת הדייש בכינרת בסתיו תר"ע (1909) הכריזו הפועלים שביתה, שבעקבותיה פרשו הפועלים הוותיקים מן החווה ועברו לחדרה. מתוך קבוצה זו ("הקומונה החדרתית") יצאו שנה לאחר מכן, בסתיו תרע"א, מייסדיה של דגניה.

8. רופין אל בוסל ובלום, ט"ו באלול תרע"א, אצ"מ L2/458. וראה גם רופין אל וארבורג, 24.9.1911. המכתב פורסם כנספח מס' 4 במאמרו של פ. אלסברג, "השאלה הערבית במדיניות הציונית", שיבת ציון, ד', ירושלים תשט"ו-תשט"ז, עמ' 183. לעניין המחסור בפועלים יהודים התייחס רופין גם בנאומו בקונגרס הציוני האחד-עשר, שצוטט במלואו ב"הפועל הצעיר" מיום כ"ט באלול תרע"א.

גנים הסביר רופין את החלטתו להוציא סכום גדול זה בנימוק, כי "עלידי זה יתמחו פועלים אחדים בעבודה זו ויוכלו אחר-כך לעבוד על-פי המחירים הרגילים ובצורה זו ניתן להפיק גם תועלת מן העניין".⁹

השיקול הנוסף שהניע את המשרד הארצישראלי להסכים להעסקת הפועלים הערבים במשקים הלאומיים היה, כאמור, המחסור בפועלים יהודים לעבודות העונתיות הדחופות (ניכוש, תלישה וכו'), שהצריכו כוח-עבודה זול ומרובה. בעניין זה היה רופין נתון ללחצים כבדים מצד מנהלי החוות הלאומיות, במיוחד בכינרת (האגרונום ברמן) ובמרחביה (האגרונום דיק), אשר טענו כי אין מנוס מהעסקת פועלים ערבים לעבודות אלה, אם רוצים לקיים את המשקים על בסיס כלכלי-רווחי; לדעתם, העבודה העברית היא בבחינת בלם להתפתחות המשק, גורם בזבזני מיותר לכספי האומה ודוגמא שלילית לחינוך הפועלים.¹⁰ על השקפה זו חלק רק האגרונום יצחק וילקנסקי, מנהלן של חוות בן-שמן וחולדה, אשר האמין כי אפשר להימנע מגרעונות משקיים גם בעבודה עברית בלבדית, אם רק יהיה אפשר לסגל את המשק, על מיבנהו וארגונו, לאופיו ולצרכיו של הפועל העברי.¹¹

רופין, שהיה מודע לקשייהם של מנהלי החוות ולביקורת הציבורית בישוב על דרך עבודתו, חשש שגרעונות גדולים מדי בתפעולן יגרמו בסופו של דבר לכשלון המפעל ההתיישבותי כולו. לפיכך נתן, בלב כבד, היתר להעסקה מוגבלת של פועלים ערבים. ביטוי פומבי לרגשותיו ולחששותיו נתן רופין בדבריו באסיפת באי-כוח המוסדות הישוביים והסתדרויות הפועלים, שבה נידונה בהרחבה שאלת העבודה העברית: "השאלה היא – האם לוותר על מאות יהודים, בשל איזה כוחות עוזרים לא-יהודים, או באמת עלינו לחבוק יד שנים אחדות עד שנזכה לייסד חווה חדשה?"¹²

9. אצ"מ L2/458.

10. ראה א. בייך, תולדות ההתישבות הציונית מתקופת הרצל ועד ימינו, תל-אביב תשי"ד, עמ' 64, 77.

11. גם האגרונום וילקנסקי, מנהל חוות בן-שמן וחולדה, שהיה מקורב לחוגי "הפועל הצעיר", הכיר בקשיים הכרוכים בהגשמת עקרון העבודה העברית, הן בשל תכונותיהם של הפועלים והן בשל יוקר עבודתם. אך הוא נשאר נחוש בדעתו, כי המטרה הלאומית מחייבת שלא לסטות מן העיקרון ולא להנהיג היתרים. וילקנסקי הציע לצמצם את הגידולים הדורשים עבודת ידניים מרובה, לעבור לגידולים המתאימים לעבודת מכונות, למסור מקצת מענפי המשק לידי קבוצות פועלים מנוסים ועוד. (ראה תזכיר וילקנסקי אל רופין, 20.7.1911, אצ"מ L2/646).

12. האסיפה נתקיימה ב"ח בניסן תרע"ג, אצ"מ L2/75/I.

2. המיגבלות המדיניות

בצד ההיבט הכלכלי שתואר לעיל, יחס רופין חשיבות רבה גם להיבט המדיני של תביעת הפועלים לעבודה עברית בלבדית ולהשלכותיו המסוכנות על עתיד המפעל ההתיישבותי. עמדה זו, שהתגבשה אצל רופין לאחר מהפיכת התורכים הצעירים ביוני 1908 (שבעקבותיה החמיר המצב הבטחוני בארץ וגברו ההסתה וההתנכלויות נגד הישוב), היתה שיקול מרכזי במדיניותו של המשרד הארצישראלי, שתבע מעתה יותר טאקט, חשאינות וזהירות ביחס לשכנים הערבים.

אחת התעודות המאפיינות את מדיניותו של רופין בשאלה זו היא מכתבו אל בצר ואל שוחט, חברי קבוצת הכיבוש במרחביה, לאחר התנגשויות בין חברי הקבוצה לבין שכניהם הערבים, שבעקבותיהן נאסרו אחדים מפועלי החווה על-ידי השלטונות. במכתבו תבע רופין מהפועלים להתייחס לערבים העובדים במרחביה "לא במשטמה ובלא נימוס", והזהירם, כי אם לא ינהגו לפי הוראותיו "עליהם לבקש להם שדה עבודה אחר, כי מקומם לא יכירם במרחביה".¹³ במכתב אחר, אל בוסל ואל בלום חברי דגניה, שנכתב חודשים מספר לאחר מאורעות מרחביה ועל רקע הבחירות הקרבות למג'לים התורכי, התייחס רופין בהרחבה גם להיבט המדיני של שאלת העבודה העברית. בתשובה לביקורתם של אנשי דגניה על העסקתם של פועלים ערבים בבנייני הקבע של הקבוצה על-ידי הקבלנים טריידל וקראוזה, ענה רופין:

ראשית, דורש עכשיו המצב המדיני מאתנו שנימנע, עד כמה שאפשר, מעסקים שיכולים להיות אמצעי בידי שונאינו להשפיע על הממשלה נגדנו. עד כמה שהמצב של הישוב בצידו המדיני חמור הוא ידוע גם לכם – וגם אין להוציא דבר זה לרשות הרבים. כי דווקא עכשיו ובמשך השנה הבאה [כלומר עד תום הבחירות] יש לפנינו מומנט רצוי במידה מרובה, שעלינו להשתמש בו ולהוציא ממנו תועלת עד כמה שאפשר. ובמצב כפול ומיוחד שכזה, אסור לנו להעמיד הכל בסכנה מפאת דרישה פרינציפאלית שאין לה הכרח בחיים.¹⁴

מודעותו של רופין להדרדרות היחסים עם השכנים הערבים ולהשלכותיה היתה מניע חשוב ביוזמה שנקט המשרד הארצישראלי לכינוס משותף של הארגונים ההתיישבותיים (לרבות ארגוני הפועלים) בסתיו תרע"ב, במטרה להגיע לכלל טקטיקה אחידה ביחסים עם הערבים. בהסבירו את חשיבות

13. רופין אל בצר ושוחט, ט' בסיוון תרע"א, אצ"מ L2/454.

14. רופין אל בוסל ובלום, ט"ו באלול תרע"א, אצ"מ L2/458.

הכנס לפרופ' וארבורג, יושב-ראש הוועד-הפועל הציוני המצומצם, חזר רופין והדגיש את עמדתו בעניין הסיכון המדיני הטמון בתביעת הפועלים לבלעדיותה של העבודה העברית: "ההוצאה לפועל של פרינציפ זה נראה בעיני הערבים כחרם ויגרום לתגובה מצידם".¹⁵

ההיתר שנתן המשרד הארצישראלי להעסקה מוגבלת של פועלים ערבים במפעלי ההתיישבות הציונית מטעמים כלכליים ופוליטיים, שימש כסלע-מחלוקת בין רופין לבין הסתדרויות הפועלים. החרפתה של המחלוקת נמנעה במרבית המקרים, בשל העמדה ההוגנת והנייטרלית אשר נקט המשרד בסכסוכים שפרצו בין מנהלי החוות והפועלים, ובשל העובדה שלמרות העדר תמימות-דיעים בין הנהלת המשרד לפועלים, הוקירו הפועלים את יחסו האוהד של רופין ואת תרומתו בחומר וברוח, לביצור מעמדם בכל תחומי ההתיישבות החקלאית. על עמדתו זו מצויות עדויות רבות:

בשביתה הראשונה שפרצה בחוות כינרת (אוקטובר 1909), על רקע התנגדותם של פועלי החווה ואגודת "החורש" לכוונותיו של המנהל ברמן להעסיק פועלים ערבים בעבודת הדייש בגורן, דרשו הפועלים את פיתוריו ואת מסירת החווה לניהולם העצמי של הפועלים. רופין סירב לשתי התביעות מטעמים עקרוניים ומעשיים, אך הסכים למסור חלק קטן מאדמות החווה (אדמות אוס-ג'וני), לניהולה העצמי של קבוצת פועלים נבחרת לשנה אחת. בתום שנת ניסיון נוצע זה, שנסתיים ברווח של 4,000 פרנק, הוקמה במקום קבוצת התיישבות שיתופית ראשונה – הלא היא דגניה.

גם בסכסוך חמור נוסף שאירע בין פועלי החווה לבין ברמן, שבעקבותיו הוכרזה שביתה של פועלי החווה (פברואר 1911), נדרשה התערבותו הדחופה של רופין. לאחר לבטים קשים החליט לפטר את ברמן ואת פועלי החווה גם יחד. במקום ברמן מינה רופין את האגרונום יואל גולדה.

מדיניות דומה נקט רופין גם בסכסוך שפרץ במרחביה באביב 1914, בין פועלי הקואופרטיב לבין מנהלו, האגרונום דיק. רופין סירב בהחלטיות לתביעת הפועלים לסילוקו המידי של דיק ולהחזרת הפועלים השוכתים לעבודה. הוא סבר שכניעה מוחלטת לתביעותיהם של השוכתים, במיוחד לאחר השביתות בסג'רה ובכפר-אוריה, שהיו מלוות אלימות, תסכן את מאמצי המשרד הארצישראלי לעידוד השקעות הון פרטיות בארץ.¹⁶ עם זאת,

15. רופין אל וארבורג, 24.9.1911. ראה נספח מס' 4 במאמרו של פ. אלסברג, "השאלה הערבית במדיניות הציונית", שיבת ציון, ד', עמ' 184.

16. מהל חוות "אגודת נטעים" בסג'רה קיבל מכתב אנונימי, שכלל איום על חייו אם לא יחסל את השביתה וירחק את הפועלים הערבים. מפלגות הפועלים אומנם הסתייגו מן

המליץ רופין לפני המועצה המפקחת של חברת ההתיישבות בקלן, שלא לחדש את החוזה עם דיק בתום תוקפו החוקי.¹⁷

בסופו של דבר, זכתה מדיניותו של רופין לגיבוי מלא גם מצד ראשי ההנהגה הציונית בחוץ-לארץ.¹⁸ אולם הביקורת המתמדת על פעולותיו של המשרד מצד חוגי הפועלים וחוגים אחרים בארץ ומחוצה לה, בצד תחושת כובד השליחות שהוטלה עליו, היוו לגבי רופין מעמסה כבדה. בין מכתביו לראשי המוסדות הציוניים בחוץ-לארץ, בהם חזר והסביר את הרקע הכלכלי והמדיני של השקפתו בעניין העבודה העברית, מצוי גם מכתב ליעקובוס קאן, חבר הדירקטוריון של "אוצר התיישבות היהודים", המגלה טפח מרגשותיו בעניין זה: "לגבי יהיה הדבר אך טבעי למדי, בבחינת הקלה גדולה, אם את האחריות לכלל ציבור הפועלים לא אהיה נושא לבדי, כמו עתה, אלא אם מדי פעם יגיע לכאן אחד מחברי הדירקטוריון של אוצר התיישבות היהודים וישתכנע אישית מן האופי ומצורת העבודה הנעשית כאן."¹⁹

הקשיים שעמדו לפני המשרד הארצישראלי בקידומה ובביסוסה של העבודה העברית היו חמורים שבעתיים ב"אחוזות", שהיו בבעלותן המשותפת של קבוצת משקיעים,²⁰ ובנחלותיהם הפרטיות של אישים ציוניים מחוץ-לארץ כמו רוזוב, קרמנצקי, וארבורג, גולדברג ואחרים. את עיבודם של השטחים התקלאיים מסר המשרד לחברות המטעים הוותיקות ("יצהר" ו"אגודת נטעים"), לידי איכרים ותיקים מבני המושבות, או לידי קבוצות פועלים בהדרכת אגרונומים מבחוץ ובפיקוחו של המשרד. ישובים אלה, כיוון שהוקמו מלכתחילה למטרות רווח, הוכרו בהם על-ידי המשרד מיגבלותיה של העבודה העברית. עם זאת, השתדלותם של ראשי המשרד להגביל את מספרם של הפועלים הערבים גם בהם, זכתה להצלחה ניכרת:

- המעשה בפומבי ומפלגת "פועלי ציון", שהמחבר נמנה על חבריה, אף הרחיקוהו לחודשים מספר מן הגליל. בכפר אוריה אסרו פועלים בלתי מאורגנים את המנהל ושיחררוהו רק לאחר שהתחייב בכתב לעזוב את החווה.
17. לנוסח העברי של מכתב רופין בפרשת פיטורי דיק, ראה א. ביינ, תולדות ההתיישבות הציונית, עמ' 80–81. תיאור מפורט של סכסוכי הפועלים עם מנהלי החוות בכינרת ובמרחביה מצוי שם, עמ' 48–49, 63–64, 74–83.
18. ראה, למשל, החלטת המועצה המפקחת של חברת ההתיישבות בקלן מיום 12.7.1914, בעניין סכסוך העבודה במרחביה. (שם, עמ' 82).
19. רופין אל י. קאן, 16.11.1911, אצ"מ L1/44.
20. האחוזה הראשונה, שהוקמה בעידודו של המשרד הארצישראלי, היתה מגדל, שאדמו-תיה נקנו בשנת תר"ע. לאחר מכן הוקמו פוריה וחוות רוחמה, כרכור, עין-חי, כפר אוריה ושרונה.

בפוריה, שנרכשה בתרע"א על-ידי קבוצת משקיעים אמריקניים בשם "אחוזה", ושנמסרה לניהולו של האיכר איזראלית מרחובות, נוהלה העבודה על טהרת העבודה העברית.

בכרכור, שחלק מאדמותיה היו בבעלות התעשיין היהודי-רוסי שלזינגר וחלקן בבעלות חברת המטעים הלונדונית "אחוזה", נוהלה העבודה בידי האגרונום וגרודסקי שהעסיק רק פועלים עברים.

בעין-חי, שחלק מאדמותיה (פרט לחלק שבבעלות חובבי-ציון) נרכש על-ידי חברת המטעים הרומאנית "תקוות ישראל", עיבדה את שטחי הקרקע קבוצת פועלים יהודים, ללא סיוע פועלים ערבים.

בחוות רוחמה, שבבעלות קבוצת יהודים מוסקבאים בשם "שיבת-ישראל", נמסר עיבוד הקרקע לידי האיכר הירשפלד מראשון-לציון. גם בחווה זו נעשו כל העבודות בידי יהודים, פרט לבאר המים שנבנתה בסיועם של פועלים ערבים.

בגן-שמואל, שנקנתה על-ידי המשרד הארצישראלי מידי חברת "יצהר", עשה המשרד ניסיון נועז יותר, במסרו את עיבוד הפרדסים לידי קבוצת פועלים יהודים ללא השגחה ופיקוח מבחוץ.

אולם בצד ההצלחות, שעליהן היתה גאוותו של המשרד הארצישראלי, התנסה המשרד גם בכשלונות ובעוגמת-נפש:

כמגדל, שנוהלה בידי מ. גליקין, הועסקו תחילה עשרות פועלים עברים. מאוחר יותר, משהחלה הנהלת החווה להעסיק ערבים בעבודות השדה הפשוטות, גברו הסכסוכים בינה לבין הפועלים ומספר הפועלים היהודים הלך והדלדל.

בכפר-אוריה, שאדמותיה היו בבעלות קבוצת יהודים מביאליסטוק, נכלל אומנם סעיף בתקנון החברה שחייב את מנהלי העבודה להעסיק יהודים "עד כמה שאפשר",²¹ אולם האיכר קרסני, מנהל-העבודה במקום, הגדיל את מספר הפועלים הערבים בחווה למרות מחאותיהם החוזרות ונשנות של פועלי יהודה, ועל-אף התערבותו הפעילה של המשרד הארצישראלי. לבסוף פוטר קרסני ממשרתו, אך כיוון שבמקום נותר רק קומץ קטן של פועלים יהודים, נאלץ המשרד בחורף תרע"ה למסור את עיבוד הפלחה לידי פלחים ערבים.²² בה-ר-טוב, שחלק מאדמותיה קנה י. ל. גולדברג הווילנאי מידי איכריה

21. תקנות החברה פורסמו במלואן בכתב-העת "החרות" מיום כ"ד בסיוון תרע"ג.

22. ראה ההתכתבות בין המשרד הארצישראלי לוועד הסתדרות פועלי יהודה בסיוון תרע"ד, אצ"מ L2/66/II. הדיווח על מסירת עיבוד קרקעות הפלחה לידי הערבים מצוי גם בכרוניקה השבועית, הפועל הצעיר, ה' באב תרע"ד.

הוותיקים, חזרה ונשנתה פרשת כפר־אוריה. המנהל בקר המשיך להעסיק בעבודות החווה פועלים ערבים רבים, למרות המחאות בעיתונות הארצישראלית²³ ועל־אף תביעתם של פועלי החווה מגולדברג עצמו (בעת ביקורו בחווה) "לפטר את בקר ולמנות משגיח אחר שיהיה יותר רצוי על הפועל ומוקיר יותר את העבודה העברית".²⁴ ככל הנראה לא הועילה פניה זו, ועל־כן פירסם הוועד המרכזי של פועלי יהודה מחאה חריפה כנגד גולדברג וכנגד ציונים אחרים שבנחלותיהם אין דריסת רגל לפועל העברי: "אכן האמת ניתנה להיאמר, שלא יחידי במינו הוא מר גולדברג ולא יחידה במינה הר־טוב. רבים בינינו ולא רק בין האיכרים של כל ימות השנה, אלא גם בין הציונים המפורסמים בארץ־ישראל (כרוזוב, קרמנצקי, ויס ואחרים), שאיך שהוא – אם ברצונם ואם ברצון פקידיהם ומשגיחיהם – שערי אחוזותיהם נעולים בפני הפועל העברי".²⁵

בקשיים חמורים עוד יותר נתקל המשרד הארצישראלי בנחלותיהם של ציוני חוץ־לארץ בתחום המושבות הוותיקות, אשר את עיבודן מסר המשרד לאיכרים ותיקים מבני המקום. הללו, שהיו בעלי ניסיון בהעסקת פועלים ערבים ורצו להוכיח במהירות את רווחיותם של המשקים, התעלמו ברוב המקרים מתנאי ההסכם עם המשרד הארצישראלי שהגביל את מספר הפועלים הערבים למינימום הכרחי, וניצלו את היעדרם של הבעלים החוקיים להגדלת מספרם מעל המוסכם.

פרשת פרדס קרמנצקי בפתח־תקווה, שעוררה הדים נרחבים בארץ ובחוץ־לארץ, ממחישה בצורה ברורה בעיה זו, שהמשרד הארצישראלי היה מעורב בה ישירות. ראשיתה בשלהי תרס"ט, כאשר בעקבות התעניינותם הגוברת ב"עבודה המעשית" בארץ־ישראל, הגדילו ציוני חוץ־לארץ את השקעותיהם בארץ, בעיקר בשטחי המטעים שבמושבות הוותיקות. בין ראשוני המשקיעים היה י. קרמנצקי מווינה, שהיה עד 1905 חבר הוועד־הפועל המצומצם וחבר הדירקטוריון של הקרן־הקיימת. הד"ר י. טהון, סגנו של הד"ר רופין במשרד הארצישראלי, מסר את עיבוד הנחלה לידי איכר בשם סולץ, בתנאי מפורש ש"האדון סולץ מתחייב לקחת רק פועלים עברים עד כמה שיוכל להשיגם ובכל אופן לא פחות מחמישה על מחרשה".²⁶ סולץ לא

23. ראה למשל: בן דג, "מירושלים לרחובות רגלי", האור, כ"ט בניסן תרע"ג, וכן הכרוניקה השבועית, הפועל הצעיר, כ"ג בשבט תרע"ג וכ"ו בכסלו תרע"ד.

24. הכרוניקה השבועית, הפועל הצעיר, י' בניסן תרע"ד.

25. שם, כ"ט באדר תרע"ד.

26. הנוסח לקוח ממכתבו של רופין אל מודד הקרקעות מ. סלור בפתח־תקווה, אצ"מ

שמר ככל הנראה על תנאי ההסכם ובתגובה לכך פרסם י. רבינוביץ, הסופר והפובליציסט איש פתח-תקווה, מחאה חריפה ב"הפועל הצעיר", בה האשים בעקיפין גם את המשרד הארצישראלי בהתנכרות לעבודה העברית: "[...] וכך מוסרים מוסדותינו הציוניים את קרקעות הציונים בידי שונאי הציונות והפועל הערבי, ולזה קוראים אצלנו התקדמות הישוב [...] אבל צריך שיגיע סוף סוף זמן שהציונים יבינו שאם קונים קרקעות בארץ-ישראל או מייסדים מוסדות שונים, צריך לבלי השתמש בהם נגד הציונות; ואם לא – מוטב שלא יקנו ולא ייסדו בכלל".²⁷

הדיה של כתבה זו ושל כתבות אחרות בעיתונות כנגד העסקת ערבים בנחלותיו, הגיעו לאוזניו של קרמנצקי, שהגיב עליהן ברוגז ובזעם.²⁸ מנהל הנחלה פוטר אומנם ממשרתו ובמקומו מינה המשרד הארצישראלי מנהל אחר בשם קוסובסקי, אך עד מהרה התברר שהחילופין לא הועילו במאומה להגברתה של העבודה העברית במקום. קוסובסקי סירב להעסיק פועלים תימנים בנחלותיו של קרמנצקי, והציע שכר נמוך לפועלים צעירים, שהגיעו ארצה עם מכתב המלצה מקרמנצקי עצמו, שביקש להעסיקם "בכל התנאים ובלי תירוצים".²⁹ מעשים אלה וההדים לפרשת המכות שהיכה קוסובסקי פועלת תימניה בשערי הפרדס, גרמו לבסוף לפיטוריו ולהחלפתו בליד המושבה בנימין סלור. לסלור אומנם יצא מוניטין באהדתו לפועלים העברים, אך גם בתקופת כהונתו לא חל שינוי ממשי לטובה. לפי דיווחיו למשרד הארצישראלי, לא עלה גם עתה מספרם של הפועלים היהודים על 30% מכלל הפועלים בנחלותיו של קרמנצקי, וממכתב ששלח רופין לוועד הסתדרות פועלי-יהודה, בכ"ז בתמוז תרע"ד, משתמע בבירור, שגם הוא לא היה שבע-רצון מדיווחו של סלור, על-אף שקרמנצקי לחץ עליו ככל הנראה להזים את השמועות נגדו. אומנם רופין יצא להגנת קרמנצקי, בציינו כי "כפעם בפעם מודיע מר קרמנצקי כי הוא ציווה בכל תוקף לפקידו מר סלור להעביד יהודים בנחלתו, ונוכרים – רק בשעת הדחק", אולם בסיומו של המכתב, לאחר מסירת הדין-וחשבון המלא על מספר הפועלים היהודים וגובה שכרם, ביקש רופין כי "את כל העניין עליכם לשמור בסוד גמור".³⁰

ממכתב זה ומן התכתובת הענפה בין המשרד הארצישראלי לבין הסתדרות

27. י.ר., "מכתבים מפתח-תקווה", הפועל הצעיר, כ"ה בתמוז תר"ע.

28. ר' בנימין, שהיה מזכיר המשרד הארצישראלי, ציטט את דברי קרמנצקי במאמרו "בנוגע לענין..." האור, ג' באדר תרע"ב.

29. המובאה מתוך "פנימי", "על הנעשה והנשמע", שם, י"ג בתמוז תרע"ג.

30. אצ"מ L2/66/II.

הפועלים בשאלת העבודה בשטחי עיבוד פרטיים הנתונים לפיקוחו של המשרד, ניתן לעמוד על המצב העדין והמביך לעיתים, שבו היה נתון המשרד בשנות פעילותו. מחד גיסא, תבעו הסתדרויות הפועלים שהמשרד יקיים את העבודה העברית בכל שטחי ההתיישבות שבפיקוחו, ללא הבדל בין הישובים שבבעלותן הישירה של הקרנות הלאומיות, לבין אלו שבבעלותם של בעלי-הון פרטי.³¹ מאידך גיסא, עם כל אהדתו למאבקם של הפועלים, הכיר המשרד במיגבלותיו, לא רק בשל המחסור בכוח-אדם, אלא, ובעיקר, משום שידע כי השקעות ההון הפרטיות בארץ, מותנות בראש ובראשונה על-ידי הבחינה של רווחיותן. המוצא היחיד ממבוכ זה היה בבחירת דרך הביניים, דהיינו: הפעלת מירב השפעתו הסמכותית והמוסרית של המשרד למען העבודה העברית שבכל דרך אפשרית (יזום חוזים לעבודות קבלניות על-ידי הפועלים, הגברת מספרם של ה"פועלים הטבעיים", התימנים ובני עדות המזרח האחרים, סיוע חומרי לביסוס הפועלים, הגברת הפיקוח על הנעשה בשטחים באמצעות דיווחים שוטפים ותכתובת), אך תוך הימנעות מנקיטת אמצעי כפיה של ממש. מדיניות של הימנעות מהתערבות ישירה, אגב ניצול מירבי של מעמדם היוקרתי, נקטו ראשי המשרד הארצישראלי גם במושבות וכישובים העירוניים שלא היו בבעלותם או בפיקוחם.

במושבות, שם התנהל כאמור עיקר המאבק לעבודה עברית, הושם הדגש על פתרונה של השאלה במישור הכלכלי, במגמה להגדיל בהדרגה את כושר התחרות של הפועל היהודית ולהבטיח את התערותו במושבה. בתחום זה, שבו פעל המשרד הארצישראלי בשיתוף-פעולה הדוק עם חברות ההתיישבות האחרות (יק"א, חובבי-ציון וחברת "עזרה"), הושגו הישגים ניכרים בעיקר בשטח הדיור ומשקי-העזר. לצורך שיכוני הפועלים במושבות הסתייע המשרד באמצעים שהקצו הקרן-הקיימת וחברת "עזרה", ובתרומותיהם של ציונים אמידים מחוץ-לארץ. בסיועו של ההון הזה נבנו במושבות יהודה ושומרון, עד יולי 1913, 123 בתי-דירות – כמחציתם למשפחות הפועלים התימנים, ויתרם לפועלים האשכנזים, רווקים ובעלי-משפחות. אשר למשקי-העזר ומושבי הפועלים, שנוסדו בכספי חובבי-ציון לאחר תחילת עבודתו של המשרד הארצישראלי (נחלת-יהודה, עין-חי וכו'), התרכזה פעילותו של המשרד בעיקר בעבודות התשתית שנעשו בפיקוחו, ובבחירת המועמדים להתיישבות, בשיתוף עם הסתדרויות הפועלים.

31. דבר חוסר אבחנתם של הפועלים בין מעמדו של המשרד הארצישראלי בחוות הלאומיות לבין מעמדו ב"אחוזות" ובנחלות הפרטיות, ראה מכתבם של ועד פועלי יהודה אל רופין, ד' באדר ב' תרע"ג, אצ"מ 419 1.2.

מעורבות זו של המשרד הארצישראלי, בצד הסיוע הנרחב שהעניק לפועלי המושבות גם בתחומים אחרים (תברואה, מועדונים, מטבחים זולים וכו'), תרמה לגידול ניכר במספרם של פועלי המושבות, שהגיע בסוף 1914 לכמחצית מכלל 1400 הפועלים היהודים שעבדו בישובים החקלאיים. עם זאת, הכירו גם ראשי המשרד הארצישראלי בעובדה שסיוע זה לא יכול להיות פתרון מלא לשאלת העבודה העברית במושבות, לא רק בשל מיגבלות תקציביות, אלא – ובעיקר – בשל מורכבותה של הבעיה, שהיבטיה לא היו רק חומריים, אלא גם חברתיים ופוליטיים. לפיכך, ניצל המשרד את מעמד היוקרה שרכש לעצמו בקרב ציבור הפועלים והאיכרים ואת קשריו ההדוקים עמיהם, לשם מיתון וריכוך הניגודים ויחסי האיבה שנוצרו בין שני המחנות בתקופת העליה השנייה, על רקע המאבק לעבודה עברית. פעילות זו קיבלה מישנה־תוקף בשנים תרע"ג–תרע"ד, כאשר החמירו מאוד יחסי העבודה. היא באה לידי ביטוי במיפגשים בין הצדדים המעורבים שיזם המשרד, לשם דיון בבעיות העקרוניות ובפתרונות המעשיים של שאלת העבודה העברית, ובכתובת שניהל עם כל אחד מהם בנפרד.

מן העיון במקורות מתברר שהמשרד הארצישראלי שאף למצוא סינתזה ריאליסטית בין המגמה להגדלת מספרם של הפועלים היהודים במושבות, לבין הצורך החיוני להגדיל את השקעות ההון הפרטי בישובים החקלאיים ולהעמידן על בסיס רווחי. רופין עצמו הציג בעיה זו בחריפות באחת הישיבות הראשונות שנערכו ביוזמתו, בהשתתפות באי־כוח המוסדות הישוביים, נציגי האיכרים ונציגי הסתדרויות הפועלים: "השאלה הגדולה היא כיצד אנו צריכים לסדר את עבודתנו כדי להגיע להקפיטל היותר גדול ולמספר הפועלים היותר גדול?" ובהמשך דבריו, בהתייחסו לחוסר־הריאליזם שבתביעת הפועלים לעבודה עברית בלבדית, אמר רופין: "עוסקים אנו בבעלי־בתים בינוניים, שהרווחים המבוקשים הם מקור מחייתם. על־פי הדרישה המוסרית בלבד לא ישקיעו פה את כספם ולשם גאולת הארץ אנו מוכרחים לבקש את הרכוש הפרטי הזה."³²

אולם, בצד דבריי־הכיבושין שהשמיעו ראשי המשרד הארצישראלי נגד תביעותיהם הבלתי־מציאותיות של הפועלים, לא היססו, כאמור, לתבוע גם מן האיכרים להתעלות מעט מעל לשיקוליהם החומריים ולהגביר בפועל את העבודה העברית במשקיהם. בישיבה משותפת של הוועד־הפועל של התאחדות המושבות ביהודה עם באי־כוח המוסדות הישוביים בארץ, באדר תרע"ד,

32. מדברי רופין באסיפת באי־כוח המוסדות הישוביים ונציגי הפועלים, י"ג בניסן תרע"ג, L2/75/I מ"צ"מ. ראה גם דברי טהון באותה אסיפה.

אמר רופין: "אמת היא כי יש גבול שאין הבעלים יכולים לעבור עליו. אבל הרי אם באים אנו לעשות ישוב לאומי אין איפוא מקום לדקדוקים של פרוטות, אם רוצים אנו שיהיה טעם ורעיון במעשינו [...] אומנם אין לדרוש מן האיכרים בחזקה ובכוח כי יציאו על העבודה יותר מכפי יכולתם, אבל מעט אפשר לדרוש.³³"

אמונתו של רופין כי יש סיכוי לרכך ולמתן את היחסים בין האיכרים לפועליהם, ובמיוחד אלה מהם שהשתייכו לארגוני הפועלים, שרופין ראה בהם גורם אחראי, אשר עימו אפשר להגיע לכלל הבנה, הניעה אותו להציע את יסודו של מוסד עליון לבוררות בסכסוכי עבודה, שיורכב מנציגי הפועלים המאורגנים ונותני העבודה. הצעה זו, שהועלתה על-ידו לראשונה בתרע"ג, באסיפה של באי-כוח המוסדות הישוביים ונציגי הסתדרויות הפועלים, נתקבלה בחיוב על-ידי רוב המשתתפים. אולם משחזר רופין והעלה הצעה זו שנה לאחר-מכן, בישיבה משותפת של נציגי המוסדות הישוביים ונציגי האיכרים, תמכו בהצעה רק ח. חיסין, ראש ועד חובבי-ציון ביפו והעסקן א. ברלין. המתנגדים העיקריים היו האיכרים, אשר חששו מהקמת אינסטנציה עליונה בשאלת העבודה העברית, ואת שיתופם של הפועלים ראו ככניעה. לפיכך נקטו תכסיסי השהיה וגרמו לדחייתו של דיון עקרוני ומחייב בשאלה זו, גם בישיבה הנזכרת וגם בישיבה נוספת שהתקיימה שבועות מספר לאחר-מכן.³⁴

עם כשלונה של הצעת רופין, נסתם הגולל על נסיונות המשרד הארצישראלי ליזום דיון מקיף, עקרוני ומחייב בשאלת העבודה העברית, אך נסללה הדרך לפתרונה המעשי של בעיית מחוסרי העבודה, שהחמירה מאוד בשלהי תקופת העליה השנייה. הסכמתה של הנהגת ציבור האיכרים לפרסם "קול קורא" לוועדי המושבות ולאיכרים להגביר כפי יכולתם את קליטת הפועלים במושבות, והיענותם של ועדי המושבות לפניות החוזרות ונשנות של המשרד הארצישראלי באותו עניין, מעידים על הפרי שנשאו מאמציו,

33. אצ"מ A18/14/6. וראה גם דברי טהון, במאמרו "דור המדבר", השלח, כ"ה (1913), עמ' 389.

34. עם זאת נענו, לבסוף, האיכרים להצעת הפשרה של מ. דיונוף שתוקם ועדת ביקורת מטעמם ומטעם נציגי המוסדות הישוביים ללא נציגות הפועלים. תפקידה של הוועדה היה לחקור את שאלת הפועלים והעבודה העברית, ורק לאחר פרסום מסקנותיה אמור היה להתקיים דיון עקרוני בשאלות אלה. ברם, פעולותיה של הוועדה, שאליה הצטרפו כעבור מספר שבועות גם נציגי ועדת הביקורת מטעם ההסתדרות הציונית, התנהלו בעצלתיים ובטרם פורסם הדו"ח הסופי פרצה מלחמת-העולם הראשונה.

לפחות בתחום זה.³⁵

בערים, שם התפרנסה מרבית אוכלוסיית הישוב החדש מן המסחר, המלאכה והמקצועות החופשיים, אך נעדרה בהן כמעט לחלוטין תעשייה של ממש,³⁶ התמקדה שאלת העבודה העברית בבניינן של השכונות היהודיות. הקמתן המזורזת של שכונות אלה בירושלים, חיפה, ובעיקר בתל-אביב, הפכה את ענף הבניה למקור תעסוקה עיקרי, ומאבקם של הפועלים לכיבוש העבודה בענף זה עורר כבר מראשיתו את ההיבטים הכלכליים והמדיניים שהיו כרוכים בשאלת העבודה העברית.

במישור הכלכלי בלט ההיצע המועט בפועלי בניין יהודים מיומנים, לעומת הביקוש הגואה לידיים עובדות בענף זה. לפיכך העדיפו הקבלנים להעסיק במיגזר זה פועלים ערבים בעיקר, ואילו פועלים יהודים רבים נותרו מחוסרי-עבודה. העניין חולל סערה בישוב ובתנועה הציונית עם תחילת בניינה של "אחוזת-בית" באביב תרס"ט, ורופין הסביר את סיבותיה במכתב להנהלת הקרן-הקיימת בקלן, ב־14 בדצמבר 1909. הוא ציין כי למרות רצונם הכן של מייסדי השכונה להעסיק פועלים יהודים, נאלצו לבסוף להעסיק פועלים ערבים, משום ש"לא ניתן להשיג ביפו 300 פועלים הדרושים לעבודות הבניין והטיח".³⁷ במישור המדיני, היה כאמור רופין שותף לחששם של רבים מעסקני הישוב מפני צרעור יחסי השכנות עם האוכלוסייה הערבית, נוכח תביעותיהם של הפועלים לבלבדיותה של העבודה העברית ונוכח ההתכתשויות האלימות שפרצו על רקע זה בין פועלים יהודים לערבים בבניין "אחוזת-בית". הדאגה מפני ניצולה של תופעה זו על-ידי המנהיגות הערבית הלאומנית הובעה גם בדיווחו של הד"ר טהון למערכת ה"וולט" על שמועה המתהלכת בקרב הערבים כאילו מתכננים היהודים חרם על פועלים ערבים וכי שמועה זו מנוצלת על-ידי עיתון ערבי ביפו לצורך התקפות נגד אפ"ק.³⁸ נסיונות נכבדי הקהילה היהודית ביפו, בראשותו של הד"ר ש. מויאל, להזים שמועות אלה הרגיעו אומנם זמנית את הרחוב הערבי, אך ההאשמות חזרו ונשנו במהלך בניינן של יתר השכונות בתל-אביב, אף שלמעשה נבנו רוב הבתים, להוציא בנייני צבור, בידי פועלים ערבים.

35. הנוסח המלא של ה"קול קורא" ותכתובת המשרד הארצישראלי עם ועדי המושבות מצויים באצ"מ L2/70.

36. המפעלים המעטים שקמו בארץ בתקופה זו היו קשורים ברובם בתעשיות הלוואי של המוצרים החקלאיים ומיעוטם בתיקונו של הציד החקלאי המכני.

37. אצ"מ L2/444.

38. טהון אל מערכת ה"וולט", 26.7.1909, שם, L2 142.

מציאות כאובה זו הותירה בערים מאות פועלים יהודים מחוסרי-עבודה אשר רבים מהם ירדו מן הארץ לאחר שנאשו ממצאת פרנסה בה. דבר זה הניע את ראשי המשרד הארצישראלי לעשות להגברת העבודה העברית. מעמדו של המשרד והעובדה שבניינן של השכונות העבריות מומן לרוב באמצעות קרנות מיוחדות מיסודה של הקרן-הקיימת, שניתנו למייסדים באמצעות אפ"ק כהלוואה, נתנו בידי המשרד שהארצישראלי מידת-מה של פיקוח וביקורת בשתי דרכים: השתתפות בוועדת בוררות בסכסוכי עבודה בין הקבלנים לבין הפועלים, והשפעה על אפ"ק, שיתנה את ההלוואות בהענקת עדיפות לפועלים יהודים. ואכן, המשרד עשה שימוש רב באמצעים שעמדו לרשותו: כשנתקבל אישור ההלוואה למייסדי "אחוזת-בית" והחלו העבודות בשכונה, הקים המשרד הארצישראלי ועדה מטעם נציג הקבלנים והפועלים, בראשותו של טהון, שעיקר תפקידה היה לשמש בורר בסכסוכים שעל רקע העסקת פועלים ערבים. החלטות הוועדה בישיבתה הראשונה, בה' בתמוז תרס"ט, קבעו באורח חד-משמעי שפועלים יהודים יועדפו בכל עבודות הבניין, ושלאי-יהודים יועסקו "רק אחרי שימצאו עבודה ב"אחוזת-בית" כל הבנאים והפועלים הנמצאים ביפו ואין להם עבודה".³⁹ אולם בפועל היתה השפעתה של הוועדה מוגבלת למדי, הן מפני שמתן ההלוואות למייסדים לא הותנה מראש בהעסקת פועלים יהודים, ובעיקר משום שההתקשרויות החוזיות בין בעלי-הבתים לבין הקבלנים נערכו בנפרד עם כל אחד ואחד, וטהון לא הצליח להביא כדיעבד לידי החלפת החוזים הפרטיים בחוזה כללי אחד. עם זאת, יש להניח שעצם קיומה של הוועדה, הפרסום שניתן להחלטותיה והתכתובת שניהל המשרד הארצישראלי עם ועד "אחוזת-בית" ועם המייסדים והקבלנים, בהפגיעו בהם ושוב ושוב להעסיק פועלים עבריים, שימשו בכל-זאת בלם מסוים בפני התפשטות העבודה הערבית למימדים נרחבים עוד יותר.⁴⁰ הלקחים שלמד המשרד הארצישראלי בפרשת "אחוזת-בית" יושמו בבניינה של שכונת "נחלת בנימין" בשנת תרע"א. בזו הפעם לא הסתפק המשרד בהחלטות החיוביות בדבר העבודה העברית שנתקבלו

39. נוסח ההחלטה, מתוך מכתבו של טהון לוועד "אחוזת בית", ח' בתמוז תרס"ט, מצוי במאמרו של א. יודפת, "יחסי יהודים וערבים בראשיתה של תל-אביב", הציונות, ג', תל-אביב תשל"ד, עמ' 521-522. מנוסח ההיתר לגבי העסקת פועלים ערבים, מתברר כי הוועדה היתה מודעת למחסור בבנאים יהודים, שכן לגבי יתר ענפי הבניין, כגון טיח, נגרות, סיד, צבע וכו', נקבע במפורש שהעבודות "צריכות להיעשות אך ורק על-ידי יהודים ובמקחים נורמלים בערך השוק."

40. ראה תכתובת באצ"מ L2/71/2a.

באסיפה שנתכנסה מטעמו (בהשתתפותם של נציגי ועד השכונה, הפועלים וסניף אפ"ק) אלא דרש מהנהלת אפ"ק כיפו שלא תאשר את ההלוואות למשתכנים אשר לא ימלאו אחרי ההחלטות במלואן. הנהלת אפ"ק נענתה לבקשה זו.

התקדים של התניית ההלוואה למשתכני "נחלת־בנימין" בהעסקת עבודה עברית הפך לתנאי של קבע לגבי שאר השכונות היהודיות, שנוסדו בשנים תרע"א–תרע"ד ביפו ובחיפה. כך למשל בתשובת רופין מיום כ"ט בתמוז תרע"ד לוועד השכונה "הרצליה" בחיפה, שביקש את התערבותו אצל הנהלת הקרן־הקיימת למתן הלוואה לבניית הבתים: "חושבים אנו למועט להזכיר בזה שהלוואת הקרן־הקיימת לישראל ניתנה בתנאי עיקרי, שכל בוני הבתים הנהנים מההלוואה הזאת מחוייבים לבנות את בתיהם אך ורק בידי היהודים ונא לדקדק בעניין הזה."⁴¹ עם זאת, היתה למשרד הארצישראלי רק השפעה מוגבלת על קידום העבודה העברית בערים. ועדת הבוררות שנזכרה לעיל היתה מוסד וולונטרי, והוא הדין לגבי בית־משפט השלום שנוסד ביפו ביוזמתו של הד"ר רופין, אשר חלק ניכר מזמנו הוקדש ליישוב סכסוכי העבודה בין מייסדי השכונות, הקבלנים והפועלים היהודים. הדיונים בהם, ובעיקר בבית־משפט השלום, נערכו רק אם שני הצדדים הסכימו להופיע בפניו, והחלטות השופטים נעדרו כל סמכות של כפיה. גם התנאים שהתנה המשרד הארצישראלי לקבלת ההלוואות לא תמיד עמדו במבחן המציאות: כוחם היה יפה רק עד לקבלת ההלוואה, אך לאחר־מכן לא היה המשרד יכול לפקח על מילוי תנאי החוזה בשל מחסור בכוח־אדם, ובעיקר בהעדר כוח־אכיפה. מאמציו של המשרד הארצישראלי להגדיל את מספרם של הפועלים היהודים בערים לא עמדו איפוא בשום יחס להישגיו הדלים בפועל, שהיו פחותים בהרבה מהישגיו במושבות. אומנם בערים כבמושבות, פעל המשרד בקרב ציבור שרובו הגדול לא נמנה על חסידיה ואוהדיה של העבודה העברית. אך שעה שבמושבות מילא המשרד תפקיד פעיל בביסוסו החומרי של הפועל היהודי, הצטמצם תפקידו בערים בפעילות "שתדלנית", אשר מעצם טבעה לא היתה עשויה לתרום אלא כמעט להשתרשותה של העבודה העברית.

ב. ח. חיסין, מ. שיינקין וועד חובבי־ציון
עד לייסוד המשרד הארצישראלי בשנת תרס"ח (1908) שימש ועד חובבי־ציון ביפו, שנוסד בראשית העליה הראשונה, כמוסד המרכזי בחיי הישוב. פעולתם

של הוועד ושל לשכת המודיעין, שפעלה בחסותו מראשית שנות ה-90 של המאה הקודמת, היתה רצופה עליות וירידות, הישגים ואכזבות. כשהתאושש הישוב מן המשבר שפקד אותו ואת התנועה הציונית אחרי חיסול פרשת אוגנדה ובראשית העליה השניה, חידשו גם חובבי-ציון בארץ את פעילותם במישנה מרץ. בראש הוועד האודיסאי עמד מעתה מ. אוסישקין, מדובריו העיקריים של "הזרם המעשי" בהסתדרות הציונית ומתומכיה המובהקים של העבודה העברית. לבא-כוחם בארץ נבחר הביל"וי לשעבר, ח. חיסין, ובראש לשכת המודיעין הועמד הציוני הוותיק מ. שיינקין.

פעילותם של חובבי-ציון בתחום ההתיישבות החקלאית ועזרתם למוסדות חינוך ותרבות בערים ובמושבות, אשר לה הוקצה בממוצע כמחצית מתקציבו של הוועד,⁴² נמשכה גם לאחר יסודו של המשרד הארצישראלי, שהוכר כנציגות הרשמית של ההסתדרות הציונית בארץ. אך למרות הכפיפות המינהלית והתקציבית הנפרדת של שני המוסדות, ועל אף חילוקי-הדיעות ביניהם באשר לאופיה ומגמותיה של העבודה ההתיישבותית, שרר דמיון ניכר ביחסם לעבודה העברית.

האהדה וההערכה שגילה הד"ר ח. חיסין לפועלי העליה השניה ולמאבקם לעבודה עברית, הושפעו לא במעט מעברו כאיש ביל"ו, כפועל חקלאי בראשון-לציון וכאיכר בגדרה. הקשר ההדוק שקיים עם מפעל ההתיישבות בארץ במשך שנות היעדרו הממושכות – באמצעות ביקוריו, קשרי המכתבים הרצופים עם חבריו לתנועה בארץ, ופעילותו בסניפי התנועה הציונית ברוסיה ובשווייץ – הקלו על התערותו המהירה בישוב בשוכו לארץ כבא-כוחם של חובבי-ציון.

בני דורו של חיסין, עמיתיו לעבודה ומקורביו, הצביעו על שלוש שנות כהונתו הראשונות בשנים תרס"ו-תרס"ח כתקופת הישגים החשובים ביותר בפעילותו הציבורית. שנים אלה, אשר החלו בסימנו של גל עליה שבמהלכו הגיעו ארצה כ-7,000 עולים,⁴³ נסתיימו במפח-נפש, בגלל כשלונם של רוב העולים, מרביתם צעירים ואידיאליסטים, להיקלט כפועלים שכירים במושבות. מציאותם של מאות פועלים מחוסרי-עבודה בערים ובמושבות, מיואשים וחסרי-כל, והיעדרם המוחלט של מוסדות קליטה אלטרנטיביים לפועלים, דוגמת אלה שהקים המשרד הארצישראלי לאחר שנת תרס"ח (החוות הלאומיות, ה"אחוות" וכו'), נתנו אותותיהם בהדלדלות שורות הפועלים ובהתגברות הירידה מן הארץ. בשנים אלה היה ועד חובבי-ציון

42. ראה א. בייק, תולדות ההתיישבות הציונית, עמ' 31, הערה 1.

43. ראה ז. לקויר, תולדות הציונות, ירושלים ותל-אביב תשל"ז, עמ' 223.

ביפו, על תקציביו הכספיים הדלים, המוסד הציוני היחיד שיכול היה להיחלק לעזרת הפועלים. בתחילה הצטמצמה פעילות זו בעזרה להקלת מצבם החומרי של הפועלים, באמצעות סיוע לדיור זול, יסוד מטבחי-פועלים, עזרה רפואית וכו'. ואילו מאוחר יותר החל לקרום עור וגידים הרעיון של יסוד מושבי פועלים, במתכונת של משקי-עזר ליד המושבות הגדולות. הגשמתו בפועל של רעיון זה, שהיה נקודת-מיפנה בהשקפתם ההתיישבותית של חובבי-ציון, נתאפשרה במידה רבה גם הודות לשינוי האידיאולוגי שחל בהדרגה ביחסן של מפלגות הפועלים להתיישבות עצמית, בעקבות כשלון מאבקן לכיבוש העבודה העברית במושבות. בכך נסללה הדרך לשיתוף-הפעולה ההדוק בין ועד חובבי-ציון בראשותו של חיסין, שנמנה עם אבות הרעיון, לבין הסתדרויות הפועלים: תחילה בבאר-יעקב ובעין-גנים (תרס"ז-תרס"ח), ומאוחר יותר בנחלת-יהודה ובעין-חי (תרע"ג-תרע"ד).

בבאר-יעקב לא צלח הניסיון. המרחק הניכר מראשון-לציון ושטח הקרקע הגדול יחסית שהוענק לכל מתיישב (כ-50-150 דונם) הפכו את המושב עד מהרה למושבה מן הטיפוס הישן, שאיכריה העסיקו במשקיהם פועלים ערבים. בעין-גנים, שנוסדה כשנה לאחר מכן, הופקו הלקחים. יסודו של המושב בעיבורה של פתח-תקווה וצמצום שטח הקרקע לכדי 15 דונם לכל מתיישב, הניחו את היסוד למשק פועלים מסוג חדש, המתקיים מעבודה עצמית ועבודה עברית ללא אפטרופסות פקידותית, באמצעות עזרה הדדית וניהול עצמי של המתיישבים.⁴⁴ דרך התיישבות זו, שתאמה את מורשתו הבילויית של חיסין, אפיינה את עסקנותו הציבורית, שהרי סלד מכל צורה של אפטרופסות ו"תמיכה" שאינם מלווים בעבודה יצרנית של ממש. דבקתו של חיסין בעיקרון זה, אף שהיה מקובל על רוב ציבור הפועלים, קוממה נגדו בשנת כהונתו הראשונה חלק מאנשי הציבור הזה ביפו ובסביבותיה, אשר ציפו כי ועד חובבי-ציון יעניק להם סעד ותמיכה כספית כדי לחלצם ממצוקתם. חיסין, אשר ראה בהענקת "שכר בטלה" וגמילות-חסד דרישות המנוגדות לעקרונות שהנחו את עבודת הוועד, דחה את דרישתם בתוקף. הפועלים הגיבו על סירובו בתלונות לוועד האודיסאי ובארגונה של חברת לק"ח (ראשי-תיבות ביידיש של "לאמיר קלאפען חיסנינען" – הבה ונכה את חיסין!), שנתכוונה להפעיל לחץ אלים על חיסין.⁴⁵ אולם חיסין לא איבד את

44. במתכונת דומה לזו של עין-גנים הוקמו בשלהי התקופה גם נחלת-יהודה ליד ראשון-לציון, ועין-חי ליד כפר-סבא. שלושת הישובים הפכו במרוצת הזמן למושבי-עובדים עצמאיים.

45. על חברת לק"ח, ראה ב. כצלסון, בחבלי אדם, תל-אביב תש"ה, עמ' 69.

עשתונותיו ובתגובה להתארגנות כנגדו פירסם בעיתונות העברית בטבת תרס"ז את מכתב ההנהגה הראשית באודיסה, שהצדיקה את מעשיו במלואם, בהדגישה כי "לתת תמיכה לאנשים פרטיים מהכנסות הכלליות של הוועד במזומנים לא יכול הוועד בשום אופן", וכי "נתינות כאלה אינן מביאות כל עזרה להמקבל, הן פועלות עליו לרעה במוכּן המוסרי, מהפכות אותו לשנורר, אבל לא לעובד ישר".⁴⁶

לאחר פרסום המכתב שככה מעט הסערה. סמוך לאותו זמן זירז הוועד ביפו את הקמתן של באר-יעקב ועין-גנים – פעולה שהוכיחה לציבור הפועלים את כוונתו הכנה של הוועד להיחלץ לעזרת הפועלים בדרך פרודוקטיווית ומועילה. חיסין, שעמד בראש הפעילות הזאת, זכה להערכתם של הפועלים, שראו בו אז וגם מאוחר יותר ידיד ורע – "אחד העסקנים המעטים אשר לא פנה עורף לעולים הצעירים, אלה אשר כגלל דיעותיהם והשקפותיהם לא יצלחו לבניין, כאשר חשבו רוב בני-דורו של חיסין".⁴⁷

אף כי היה מעורה היטב בחיי הישוב החדש ובבעיותיו, לא היה חיסין איש דברים. לדעת מקורביו ובני-דורו היה אדם שקול מאוד וביקורתי, אך שתקן ו"כבד מחשבה וביטוי", בניגוד לעמיתו שיינקין, שתואר כ"איש דברים, מלא תמיד רעיונות דמיוניים אם מעט ואם הרבה, אופטימי ונלהב".⁴⁸ עם זאת, גם המקורות המועטים ששרדו מתקופת פעילותו, משקפים בבירור את דרכו הציבורית ואת עמדתו בשאלת הפועלים והעבודה העברית אף בשנים תרס"ח–תרע"ד, כשנדחתה מעט לקרן-זוית פעילותו של ועד חובבי-ציון בארץ בשל הקמתו של המשרד הארצישראלי.

אחד הביטויים האופייניים ביותר להשקפתו של חיסין בשאלת העבודה העברית היה נאוומו בחג היוכל של הביל"ויים בגדרה, בכ"ג בניסן תרע"ג. בנאום זה הצהיר כי "העיקר בישוב הוא העבודה בשדה ועבודה על-ידי יהודים. ישוב עברי בלי עבודה עברית אי-אפשרי הוא בקיומו. רחוק אני מאלה המשתדלים לרקד לפי חלילה של מפלגה זו או אחרת המושלת בכיפה, אך זוהי דעתי ודיעה אחרת אינה יכולה גם להיות".⁴⁹ בהמשך נאוומו, בהתייחסו לטיעוני האיכרים כי נאלצים הם להעסיק פועלים נוכרים בשל

46. ההשקפה, ו' בטבת תרס"ז. וראה גם החבלת, ט' בטבת תרס"ז.

47. ב. כצנלסון, בחבלי אדם, עמ' 69.

48. א. רופין, פרקי חיי, חלק ב', תל-אביב תש"ז, עמ' 22–23, 58. רופין גם מציין כי חיסין היה היחיד מבין חברי המועצה הארצישראלית שלא התנגד להקמתו של המשרד הארצישראלי.

49. הנאום במלואו פורסם בהפועל הצעיר, ב' באייר תרע"ג.

נכונותם לעבוד בכל עבודה, בניגוד לפועלים העברים המסרבים לעבוד "בעבודות בלתי־נקיות", טען חיסין כי האשם העיקרי נעוץ באיכרים עצמם: "לוא היה הפועל העברי רואה את האיכר עובד בגופו בכל העבודות הללו, לא היה מתנגד בשום אופן לעזור לו בהן, וחווות הפועלים תוכחנה". את הפתרון לשאלה הטיל חיסין על בניהם של הבילויים, בקראו להם לשוב לסיסמת אבותיהם הישנה ולהחזיר את עטרת העבודה העצמית ליושנה, בנוסח "בית יעקב לכו ונעבדה". אם אכן יבינו בני־האיכרים את ערך העבודה ויגשימוה, "כי אז יהיו היחסים ההדדיים בין האיכרים והפועלים הרבה יותר טובים".⁵⁰ אולם, אם בנאומו הפומבי בגדרה נגלה עברו הבילויי של חיסין במלוא עוון, הרי בדיונים המעשיים בשאלת העבודה העברית, שבהם השתתפו נותני העבודה, הפועלים וראשי המוסדות הישוביים, נקט חיסין עמדה יותר מאופקת ומאוזנת, אשר הצביעה גם על הקשיים הכלכליים, החברתיים והמדיניים הכרוכים בתביעת הפועלים לעבודה עברית בלבדית. כך למשל באסיפת באי־כוח המוסדות הישוביים ונציגי הסתדרויות הפועלים, שנערכה ביפו בי"ח בניסן תרע"ג, אמר חיסין: "צריך לשים־לב להמצב המדיני והאקונומי בארץ. איסור עבודה נוכרית יזיק במובן המדיני אם הם יהיו בקרוב אדוני הארץ. וכשם שהפועל העברי דורש מחיר גבוה בעד עבודתו, כן יש גם רשות לבעל הרכוש הפרטי לחשב את חשבונותיו שלו".⁵¹

ברוח דומה דיבר חיסין גם כשנה לאחר־מכן, באסיפת נציגי המוסדות הישוביים עם באי־כוח התאחדות המושבות ביהודה, בי"ט–כ' באדר תרע"ד. אומנם בראשית דבריו חזר והדגיש כי מבחינה לאומית־ישובית "צריך להרבות את הפועל העברי בכדי שהיסוד העברי בארץ יהיה הרוב", וכי "אין זו אשמתם של הפועלים החלוצים על כי חוזרים הם לארצותיהם משום שאינם מוצאים כאן עבודה". עם זאת, לא היסס מלהעמיד את הנאספים על קשייהם הכלכליים והפסיכולוגיים של האיכרים נוכח התביעה להעסקת הפועלים היהודים בכל מחיר ובכל תנאי: "קשה מצד שני לומר להאיכר שמטעם זה ירבה בשכר, יכנע תחת כל האי־נעימויות, יכנע תחת שופטים ומפשרים ומתווכים, אך ורק בכדי להעסיק את העברי [...] האיכר אינו יכול לשלם שכר גבוה לאיש שאינו פועל".⁵²

כבאי־כוחם של חובבי־ציון בארץ ידע חיסין כי בשל המיגבלות התקציביות אין בתמיכה החומרית בפועלי המושבות וביסוד מושבי פועלים משום פתרון

50. שם.

51. אצ"מ L2/75/I.

52. אצ"מ A18/14/6.

מלא לשאלת הפועלים והעבודה העברית. מאידך גיסא, ההדרדרות המדאיגה ביחסי האיכרים והפועלים, שבשלהי העליה השניה היתה מלווה בשביתות תכופות, בגילויי אלימות ובהסתה גוברת שהקצינה את עמדותיהם של שני המחנות, הניעה גם אותו לתור בדחיפות אחר פתרונות-ארעי למיתון הניגודים. באור זה יש להבין את הצעתו של חיסין באסיפה הנזכרת, באדר תרע"ד, לייסד "מועצה ישובית עליונה" לבוררות בסכסוכי העבודה, אשר בה יטלו חלק נציגייהם של נותני העבודה והפועלים כאחד.

הצעתו של חיסין, שדמתה בקוויה הכלליים להצעתו של רופין באותה אסיפה, נדחתה כאמור על-ידי רוב הנאספים, שחששו מהתגברות כוחן הציבורי והשפעתן האידיאולוגית של מפלגות הפועלים. לכן גם דחו את הצעתו של חיסין לשתף את נציגי הפועלים בוועדת הביקורת ("האנקיטה"), מטעם נציגי המוסדות הישוביים והאיכרים, אשר היתה אמורה לחקור את מצב העבודה העברית במושבות ולבדוק את הדרכים המעשיות להרחבתה.

בעמדתו של חיסין, שראה את שיתופם של הפועלים כתנאי הכרחי להצלחתו של כל מוסד או ועדה שיעסקו בשאלת העבודה העברית, לא נעדר השיקול הפרגמטי, שהתעלמות מוחלטת מציבור הפועלים ותביעותיהם תגרום להקצנה נוספת בעמדותיהם ותפגע בסופו של דבר באינטרס הכללי-ישובי. עם זאת, ראוי לזכור שבדומה לעמיתו רופין, נמנה חיסין על האישים המעטים בהנהגה הישובית שהעמידו את ההיבטים הישוביים-לאומיים של העבודה העברית מעל לאינטרסים הסקטוריאליים שהנחו את מרבית נציגייה האחרים. השקפתו זו, שלאורה פעל במשך כל תקופת כהונתו הציבורית, וכן שקדנותו, מסירותו לשליחות הציונית, הגינותו וחוש הביקורת המפותח שניחן בו, הקנו לחיסין מעמד איתן בכל מוסדות הציבור שבהם לקח חלק: במועצה הארצישראלית, שבה כיהן כיושב-ראש, בוועד תל-אביב, בבית-משפט השלום, וגם בסכסוכי העבודה הרבים שבהם שימש כבורר מוסכם ומקובל. לענייננו חשוב במיוחד יחס ההוקרה לאישיותו ולפועלו בציבור הפועלים, על-אף חילוקי-הדיעות ביניהם בדבר הדרך והאמצעים הנאותים לכיבוש העבודה העברית ולמרות ההבדלים בהשקפתם האידיאולוגית, על אופי העבודה ההתיישבותית ועל דמותו הרוחנית והחברתית של הישוב בעתיד לבוא. כעבור שנים תיאר ברל כצנלסון את חיסין כ"אחד מן האנשים הבודדים מן העליות הקודמות אשר הבינו לנו ובאו לעזרתנו".⁵³

יחס של אהדה למאבקם של הפועלים לעבודה עברית גילה גם מ. שיינקין. בתוקף תפקידו כמנהל לשכת המודיעין של חובבי-ציון ביפו היה שיינקין

53. ב. כצנלסון, בחבלי אדם, עמ' 133.

מעורה היטב בבעיות המעשיות והיומיומיות של העבודה העברית, והשקפ־תיו על הבעיות שהעסיקו את הישוב הופיעו בתדירות בעיתונות העברית ומעל במות ציבוריות שונות בארץ ובחוץ-לארץ.

משבר העבודה במושבות, שבעקבותיו נאלצו רבים מן הפועלים לעזוב את הארץ, היה בעיצומו כשקיבל עליו שיינקין את תפקידו. במאמרו "לשאלת העבודה המעשית", שהיה ככל הנראה הראשון מאז עלייתו ארצה, הצביע שיינקין בכאב על התופעה שמרבית הפועלים אשר הגיעו ארצה בשנתיים האחרונות היו "אינטליגנטים וחצי-אינטליגנטים שבאו ארצה לשם הרעיון", אך כיוון שהתנועה הציונית לא דאגה לקליטתם הנאותה, נאלצו "האידיאליסטים האלה לבקש עבודה אצל אנשים הלועגים להם ולחלומותיהם ולהתחרות עם הערבי בעבודה היותר פרימיטיבית".⁵⁴ עקשנותם של הפועלים להיקלט במושבות על-אף חוסר האהדה מצד האיכרים, ולמרות אי-יכולתם הפיזית להתחרות עם הפועל הערבי, הובילו את המחבר למסקנה, כי אומנם "לשתיים-שלוש שנים יוכלו לבוא הנה כל צעיר בריא וחרוץ לעבודה, אבל להישאר בתור פועל תמידי יוכלו רק אלה שהיו פועלים ומורגלים בעבודה קשה כבר מילדותם".⁵⁵ באשר ליתר הפועלים, החסרים נתונים אלה, יש לדעתו לחפש דרכי קליטה אחרות, ולמצוא בשבילם עבודה "אינטלקטואלית" ברמת שכר סבירה שתאפשר קיומם בכבוד.

בדומה לעמיתו חיסין, יחס גם שיינקין חשיבות רבה ליסודם של מושבי הפועלים בארץ-יעקב ועין-גנים, בתקווה שמשקיה-עוזר שלהם יוכלו להקל במעט על מצוקתם החומרית של פועלי המושבות. עם זאת, גם הוא לא השלה את עצמו שיש בזה משום פתרון כולל לשאלת הפועלים והעבודה העברית. במאמר "מספרים מחכימים", שנתפרסם סמוך ליסודה של עין-גנים ואשר בו דיווח שיינקין על ממדי העליה החדשה לארץ, הרכבה ותוצאות קליטתה בערים ובמושבות, קבע המחבר כי הפתרון הרצוי לבלימת הירידה מן הארץ ולקליטתה המוגברת של העליה לעתיד, מצוי לא רק ביסודם של מושבי הפועלים אלא, ובעיקר, בהגדלת השקעות ההון היהודי בערים ובמושבות, אשר באמצעותו יורחב מעגל המועסקים היהודים בחקלאות ובמלאכה.⁵⁶ על תפקידם של המוסדות הציוניים ושל השקעות ההון הפרטי בהגברת העליה ארצה ובפתרונה של שאלת הפועלים והעבודה העברית, עמד שיינקין בהרחבה גם במאמרו "לשאלת הפועלים", שפורסם ב"הפועל הצעיר"

54. כתבי-יד של המאמר מצוי בארכיונו של מ. בן-הלל, אצ"מ 5/8.A.

55. שם.

56. מ. שיינקין, "מספרים מחכימים", העולם, 1.4.1908.

בתרס"ט. לדעתו, אין שאלת הפועלים בארץ-ישראל מתמקדת במאבק מעמדי כבשאר ארצות העולם, אלא היא בראש ובראשונה "שאלת האבות והבנים, שאלת הדור ההולך והדור הבא [...] חיכוכים וניגודים בין אלה השוחים מתוך חולשה עם הזרם, ובין אלה המרגישים בעצמם די אומץ לשחות נגד הזרם ולנסות כוחותיהם למצוא דרכים חדשות המובילות אל המטרה הכללית".⁵⁷ אומנם, גם הוותיקים היו לדעתו גיבורים בשעתם, שעה שבאו ארצה כחלוצים אידיאליסטים, אלא שעתה אינם אלא "בעלי הווה מסופק, אנשים חסרי חוט-שדרה מוסרי, אנשים שסמרטוטיותם – תהילתם, ועל דו-פרצופיותם פרנסתם". ניגודם הגמור הם, לדעת המחבר, הפועלים הצעירים הבאים ארצה והנכונים לכל עבודה גופנית קשה. אומנם חלק מהם אינו עומד בתנאים הקשים, אך הנותרים ומקורביהם מבני הישוב החדש, הם-הם השאור שבעיסה בחיי הישוב ומאבקם לכיבוש העבודה מסמל את שאיפתם ליצור בארץ "לא רק חברה חדשה כי אם חברה יותר טובה", ברוח חזונו של הרצל. שאלת הפועלים היא איפוא "שאלת הישוב כמותו ובאיכותו", ועל-כן חובתה של ההסתדרות הציונית לא להסתפק בעזרה השיגרית לפועלים, אלא לחתור להרחבתו ולביסוסו של אלמנט חיוני וחיובי זה באמצעות קניית אדמות מוגברת ובאמצעות השקעות הון יהודי מחוץ-לארץ בכל תחומי העשייה הישובית: בחקלאות, במלאכה ובתעשייה.

אהדתו המופגנת של שיינקין למאבקם של הפועלים לעבודה עברית לא הסתפקה רק בדו"חות ובמאמרים, אלא התבטאה גם במעשים. אחד המקרים הראשונים שבהם הביע שיינקין את הזדהותו עם מאבקם היה בפרשת העסקת הפועלים הערבים על-ידי האגרונום ברמן בנטיעת יער בן-שמן, בחורף תרס"ח. מעשה זה אשר הסעיר את ציבור הפועלים והסתיים בעקירת חלק משתילי הזיתים על-ידי הפועלים היהודים שנזעקו למקום, זכה לגיבוי מלא של אסיפת המחאה רבת-המשתתפים שנתכנסה ביפו. בהשפעת נאומו של שיינקין התקבלה בסיומה החלטה שהוקיעה את מעשהו של ברמן והצדיקה את עקירת הנטיעות.⁵⁸

שבועות מספר לאחר מאורע זה, יצא שוב שיינקין להגנת הפועלים, כאשר בעקבות מאורעות יפו בפורים תרס"ח החליטה מנהיגות הישוב לגרש מן הארץ את שלושת הפועלים, חברי "פועלי-ציון", שהיו מעורבים בתגרה עם ערבים. שיינקין, היחיד מבין העסקנים שהתנגד לגירושם, הוקיע במכתבו

57. מ. שיינקין, "לשאלת הפועלים", הפועל הצעיר, שבט תרס"ט.

58. על מהלך האסיפה ועל ההחלטות שנתקבלו בסיומה ראה הכרוניקה השבועית, שם, אדר ב' תרס"ח.

למרכז הציוני בוויילנה את היחס העויין של עסקני היישוב הוותיקים לפועלים הצעירים, אשר כונו על-ידיהם "אלמנטים מזיקים" בפני הקונסול הרוסי. הרקע להחלטת הגירוש לא נבע לדעתו מתוך שיקולים ענייניים, אלא מתוך נקמנות בצעירים אלה, שאחד מהם לקח חלק פעיל בשביתה ביקבי ראשון-לציון באותה שנה.⁵⁹

עקבותיו של שיינקין ביחסו החיובי לעבודה העברית נתגלתה גם בפרשת בניין "אחוזת-בית", שבה היה מעורב ישירות הן כחבר הוועד והן כאחד ממייסדי השכונה. באחת מישיבותיו הראשונות של הוועד בשבט תרס"ט, במהלך הדיון על חפירת באר-המים, היה שיינקין היחיד מבין חמשת חברי הוועד שתבע עבודה עברית בכל תנאי. וכך אמר:

אפילו אם על-ידי פועלים יהודים תעלה העבודה בשלוש מאות פרנק נסכים לזה [...] מן היום הראשון למעשינו עלינו להשתדל בכל האפשרויות שהעבודה תיעשה על-ידי יהודים [...] עלינו לזכור שאנו מקבלים את הכסף מקופת הקרן-הקיימת, מכספי עניים, ולפיכך חייבים אנו להינזר מעבודה זרה [...] עלינו להניח נורמה ידועה בשביל התייקרות העבודה על-ידי יהודים, משום שאם לא עבודה יהודית, אין לנו לבנות כלל, וכל מפעלנו הוא לשווא.⁶⁰

דבריו הנרגשים והתקיפים של שיינקין שיכנעו ככל הנראה את יתר החברים בוועדה, שכן בסופה נתקבלה החלטה למסור את חפירת הבאר ובניית מגדל-המים לידי פועלים יהודים. החלטה זו היוותה תקדים חשוב הן לגבי בניין הגימנסיה "הרצליה", שנבנתה כשנה לאחר-מכן, והן לגבי יתר בנייני הציבור בשכונותיה של תל-אביב, שנבנו כולם על טהרת העבודה העברית.

יחסו של שיינקין לעבודה העברית היה בוודאי מן הגורמים העיקריים להקמתה של "לשכת הפעולה" המשותפת לחובבי-ציון ולהסתדרות הפועלים, באדר תרס"ט. שיינקין עצמו, שהכיר כמוכח את הביקורת שנמתחה ביישוב ובציבור הפועלים על עבודתה של לשכת המודיעין שבראשה עמד, תלה תקוות רבות בשיתוף-פעולה זה, שאמור היה ליעל את ניהולה של הלשכה, להעמיק את שדה פעולתה ולשפר את תדמיתה בקרב מבקריה. לאכזבת הכל,

59. ראה מכתב שיינקין מיום 6.4.1908, בנספח 12 במאמרו של מ. אליאב, "מאורעות יפו בפורים תרס"ח", הציונות, ג', עמ' 194. ראה גם ליבונטין אל וולפסון, 7.4.1908, אצ"מ 599/22.

60. א. דרויאנוב, ספר תל-אביב, כרך א', תל-אביב תרצ"ו, עמ' 96-97.

נכשל הניסיון כעבור חודשים מספר והותר משקע מר בקרב שני הצדדים לשתופות. הסתדרויות הפועלים תלו את כשלון הלשכה בניהולו הכושל של שיינקין והסיקו שיש לחתור להקמתה של לשכת עבודה נפרדת לפועלים.⁶¹ שיינקין, אשר נפגע מאוד מן הביקורת, נחלץ להגנתה של הלשכה בהאשמו את הפועלים ב"מפלגתיות" יתירה, ואת נציגיהם בלשכה – בהיעדרויות ממושכות, באינטרסנטיות אישית ובאי-התאמה לתפקידם.⁶² עם זאת, נשאר שיינקין גם להבא אחד העסקנים המעטים שהתמידו במאבק פעיל לקידומה של העבודה העברית במאמרו הפובליציסטיים, באסיפות ובכינוסים בארץ ומחוצה לה, בוועד תל-אביב, בחברה הקרקעית "חברה חדשה" (שהוא נמנה עם מייסדיה), וכמובן בוועד האודיסאי עצמו. מאבק זה, כמאבקם של יתר תומכי העבודה העברית באותה תקופה, היה רצוף כשלונות ומפח-נפש, הן במושבות הוותיקות והן בבנייתן של השכונות החדשות בערי הארץ ובעיקר בתל-אביב.

ההישג הממשי היחיד שיכול שיינקין לזקוף לזכות מאבקו זה במחצית השנייה של התקופה, היה יסודם של שני מושבי הפועלים נחלת-יהודה ועין-חי, בשנים תרע"ג–תרע"ג. תביעתו של שיינקין בהנהגת חובבי-ציון שההלוואות למייסדים יתנו "אך ורק בתנאי שיהיו פועלים מעולים וישתמשו רק בעבודה עברית", נענתה במלואה.⁶³ בהחלטה שנתקבלה בוועד האודיסאי ופורסמה בעיתונות בתשרי תרע"ד, נקבע כי "ביסוד כל החוות לפועלים אנו מקפידים על עיקר אחד שעליו אין לעבור וממנו אין לזוז אף כמלוא הנימה. עיקר זה הוא העבודה העברית [...] אין למתיישרים הרשות להשתמש בשום אופן בעבודה שאינה יהודית".⁶⁴

החשיבות הרבה שיחס שיינקין לכיבוש העבודה העברית, היא אשר קבעה את המשך יחסו החיובי לפועלים, שהיו לדעתו נושאי דגלו העיקרי של המאבק. אומנם, כשלון הניסיון לשלבם בלשכת המודיעין, בצד ביקורת הפועלים כנגד עבודת הלשכה, נתנו אותותיהם בהסתייגות הפומבית של שיינקין מדרך מאבקם, ומאוחר יותר גם מהפכפכותן האידיאולוגית ו"אי-

61. הלשכה הוקמה לבסוף בתרע"ג, מקרנותיה של קופת פועלי ארץ-ישראל. הדיווח על פעולותיה באצ"מ L2/75/II.

62. לעניין זה ראה מ. שיינקין, "דברים כהווייתם", הפועל הצעיר, כ"ח בחשוון תר"ע, וכן מאמרו "נחוצה עבודה", העולם, 18.11.1911.

63. דברי שיינקין בישיבת הוועד האודיסאי ב-11.3.1913, פורסמו ב"החרות", כ"ז בניסן תרע"ג. וראה גם דבריו שנה קודם לכן, באסיפה הכללית של "חובבי ציון" באודיסה, הפועל הצעיר, כ"ח בניסן תרע"ב.

64. מתוך כרוז ועד "חובבי ציון" למורשיו ועסקניו, העולם, 8.10.1913.

טבעיותן" של מפלגות הפועלים, שרוב חבריה היו לדעתו "אינטליגנטים שלא היו ולא יהיו פועלים".⁶⁵ אולם, בד־בכד עם ביקורת זו האמין שיינקין שיש הרבה מן החיוב באלמנט זה למרות קיצוניותו, ואולי דווקא בעטייה: "אין לנו להתלונן על הפועלים הצעירים על שהם קיצוניים, כי לצעירים אי אפשר בלי קיצוניות. ואדרבא, עלינו לשמוח אם ישנם פה צעירים כאלה העוסקים בענייני אידיאל".⁶⁶

כרוב המנהיגים בישוב ובציבור האיכרים, לא היה גם שיינקין שבע־רצון ממגמת ה"גאוותנות" ו"ההתגרות" של עיתונות הפועלים, אשר קיבלה צביון מיליטנטי בשלהי תקופת העליה השניה, על רקע ההקצנה ביחסי הפועלים ונותני העבודה. כמותם הביע גם הוא את דאגתו נוכח נטייתם לכפות את דעתם על כלל הישוב ו"להיות מורים ומאשרים לכל הקהל העברי בארץ".⁶⁷ עם זאת, ובניגוד לרוב עסקני הישוב, סבר שיינקין כי את גורמי התופעה אין לתלות אך ורק במפלגות הפועלים, אלא גם באדישותו של הציבור הארצישראלי כולו לשאלת הפועלים והעבודה העברית, אשר בעטייה, ובהעדר "סביבה פרוגרסיווית" אחרת, מצטרפים לחוגי הפועלים גם חוגים אחרים מקרב הישוב החדש, הדואבים כמותם את מעמדה העלוב של העבודה העברית.

כאלטרנטיווה לתופעה זו, אשר גרמה לדעתו לחיזוקו של ציבור הפועלים מעבר לכוחו הממשי, הציע שיינקין בתרע"ד, באסיפת באי־כוח האיכרים והמוסדות הישוביים, לייסד הסתדרות שבה יקחו חלק כל החוגים הלא־פועליים בישוב, ואשר תתארגן במהירות וביעילות להגברת העבודה העברית. פעילותה של "הסתדרות" זו תחל בארגון הפועלים בחוף־לארץ באמצעות סניפיה שם, ותסתיים בסיוע לקליטתם בארץ ובעיבוד תוכניות להתנחלות עצמית של חלק מהם. כך יינטל העוקץ מבידודם של הפועלים במאבקם ותעלה קרנו של הישוב, הן בעיני עצמו והן בעיני ציבור הפועלים, שיראה בהם חברים לעבודה משותפת בבניינו המחודש של הישוב.

בהצעתו של שיינקין, שהאמין כי ניתן לפתור את שאלת העבודה העברית בלא שיתופם המלא של הפועלים, היתה כמדומה מידה לא קטנה של נאיוויות. גישה פטרנליסטית זו, שכוחה היה יפה למציאות ולתנאים של ימי העליה הראשונה ולראשית ימי העליה השניה, כאשר ציבור הפועלים היה מיעוט

65. מ. שיינקין, "על השתיקה", הפועל הצעיר, ב' באייר תרע"ג.

66. מדבריו בישיבת הוועד־הפועל של התאחדות המושבות ביהודה עם באי־כוח המוסדות ועסקני הישוב, י"ט-כ' באדר תרע"ד, אצ"מ 18/14/6.

67. שם.

קטן שזה עתה החל מתגבש מבחינה ארגונית ואידיאולוגית, שוב לא התאימה למציאות שנתהוותה בסוף ימי העליה השנייה. הגידול בכוחן ובהשפעתן של מפלגות הפועלים והפיכת מאבקן לכיבוש העבודה לאחת הבעיות המרכזיות בחיי הישוב, חיבו גישה מפוכחת וריאליסטית יותר. כאמור, באה גישה זו לידי ביטוי בהצעתם של חיסין ורופין, אשר טענו כי התעלמות מציבור הפועלים ומהשתתפותם ההכרחית בפתרון הבעיות הנוגעות ישירות בעתידם החומרי ובהשקפתם האידיאולוגית, עלולה להקצין עוד יותר את עמדתם ולהוביל את הנסיונות לפתרון שאלת הפועלים והעבודה העברית למבוי סתום. השתלשלות המאורעות בחודשים האחרונים שלפני פרוץ מלחמת-העולם הראשונה הוכיחה את צדקת טענתם.

ג. ז.ד. ליבונטין והנהלת אפ"ק

עד ליסוד המשרד הארצישראלי שימש אפ"ק, שהחל את פעילותו בארץ ביולי 1903, כבא-כוחה הרשמי של ההסתדרות הציונית בארץ. פרט לעבודה הבנקאית השוטפת, עסק הבנק בדיווח שוטף להנהלה הציונית על המתרחש בארץ, במתן חוות-דעת והצעות להרחבת "העבודה המעשית", במימון קניית קרקעות של הקרן-הקיימת, ובביצוע כל העבודות שהיו כרוכות ברכישות אלו, כגון: מדידת הקרקעות, תיחום גבולותיהן, תחזוקתן וכו'.⁶⁸ במסגרת פעילות זו היתה הנהלת הבנק מעורבת מתחילה בשאלת הפועלים והעבודה העברית, אך יחסו של אפ"ק, ובעיקר של מנהלו ז.ד. ליבונטין, היה שונה לחלוטין מן העמדה האוהדת שנקטו שאר ראשי המוסדות הציוניים בארץ. המחלוקת הראשונה בין ליבונטין לבין פועלי העליה השנייה בשאלת העבודה העברית, נתגלעה בראשית שנת תרס"ו (1905), משהחלו עבודות תיחום הקרקע בבן-שמון, לשם הכשרתה לנטיעת יער הרצל. המודד טריידל, שלידי נמסרה עבודת התיחום, שכר פועלים ערבים ועורר את זעמם של פועלי פתח-תקווה, שדרשו מליבונטין לפטר את הפועלים הערבים ולקחת יהודים במקומם. ליבונטין נעתר לבקשתם, אך משהתייצבו לעבודה הצייע טריידל בשם ליבונטין לעבוד יחד עם הפועלים הערבים. הפועלים, שראו בכך הפרת הבטחה מפורשת, דרשו מליבונטין לפטר את הפועלים הערבים, אך זה סירב להיענות לבקשתם והפועלים מחו בתוקף לפני הוועד-הפועל הציוני בקלן על ש"מוסד ציוני, שנוסד בכסף העם ולגאולתו, ישתמש בכוחות

68. בעבודת המדידה, התיחום והמיפוי של כל הרכוש הקרקעי היהודי בארץ עסק משרד מיוחד, שנוסד בשנת 1904 על-ידי הוועדה הארצישראלית של ההסתדרות הציונית, בראשות המודד טריידל.

זרים שבזה הוא בלי־ספק מחזק אותם, בעת שעליו להשתמש בכוחות העבריים שבאו והסתדרו לתכלית לאומית זו ועומדים בכל עת הכן לבוא לעבודה". בהמשך המכתב, שהעתק ממנו נשלח לליבונטין, מחו הפועלים כנגד "ההתייחסות הגסה אל הפועלים מצד האנשים העומדים בראש מוסדות לאומיים", ודרשו מן ההנהלה הציונית "להשתמש באמצעים נמרצים לכל יישנה דבר מרגיז ומדאיב זה".⁶⁹ ליבונטין, שמן־הסתם הופתע מעוצמת המחאה ומתוכנה הנזעם, ענה מיד לדוד וולפסון, נשיא ההסתדרות הציונית, במכתב ארוך, השופך אור על יחסו לפועלים ולעבודה העברית.

בראשית מכתבו הביע ליבונטין תמימות־דיעים עם תביעות הפועלים להעדפת הפועל היהודי על הערבי, ואף העיד על עצמו שהסכים לייקר את העבודה ב־20%, ובלבד שזו תימסר לידי הפועלים היהודים. עם זאת הדגיש את ההיבטים הכלכליים והמדיניים שהניעוהו להסכים להעסקתם של הפועלים הערבים: הצורך לסיים בדחיפות את עבודות תיחום הקרקע לפני רדת הגשמים, "כדי למנוע את הערבים מלהתחיל לנטוע על השטחים שברשותנו", וכמו־כן הסיכון המדיני שבהרחקת הפועלים הערבים אשר "כאן בארץ אסור לדחות את האלמנט הזה כי אחרת לא ניתן יהיה למנוע סקנדל". אולם דומה שהנימוק האמיתי לעמדה שנקט ליבונטין מצוי דווקא בחלק האחרון של מכתבו, המצביע על כך שהוא לא ראה את המחלוקת בינו לבין הפועלים כסכסוך עבודה גרידא, אלא כראשיתו של עימות אידיאולוגי עמוק בין ציבור הפועלים לבין החוגים הלא־פועליים בישוב, אשר הוא עצמו נמנה עם דובריהם הראשיים. בהתייחסו לתביעות הפועלים לבלעדיותה של העבודה העברית כתב: "המתלוננים הוסיפו ואמרו שלהם לא נוגע כל עניין העבודה כשלעצמה, שעבודה לא חסרה, ושרצו לקבל על עצמם את העבודה משני טעמים פרינציפיוניים. תופעה זו הינה טיפוסית במיוחד משום שהיא מבליטה את העובדה שרוצים הם בפשטות להכריח אותנו לעשות דברים שאלמנטים מסויימים חושבים למוצדקים ולטובים, מבלי שיתנו דעתם תחילה על יחסנו למניעיהם ולצדקתם".⁷⁰

יחסו העויין של ליבונטין לפועלי העליה השניה ולמאבקם לכיבוש העבודה נתגלה ביתר תוקף במהלך מאורעות יפו בפורים תרס"ח. במכתבו אל וולפסון הדגיש ליבונטין את חלקם של "פועלי־ציון" אשר "הולכים תמיד מזויינים

69. מתוך מכתב חברי ועד הפועלים בפתח־תקווה וביפו אל הוועד־הפועל הציוני בקלן, בלי תאריך. על המכתב חתומים: י.ר. סברדלוב, א. שוחט וש.ז. גיסין מפתח־תקווה, ונ. שיפרים ומ. קרענדעל מיפו. אצ"מ Z2/592.

70. ליבונטין אל וולפסון, 11.10.1905, שם.

במקלות גדולים וארוכים מהם, גם בסכינים וקנה־רובה ומתנהגים עם הערבים בגאווה, בבוז ובמדון. זהו שאמרתי הרבה פעמים כי האלמנט הזה מסוכן לענייננו פה". בליבוי ההסתה ברחוב הערבי לא נגרע גם חלקם של "הפועל הצעיר" – כך טען – הם ותומכיהם הנאבקים על כיבוש העבודה העברית "המפיצים בעיתונות העברית תמיד את הרעיון להרחיק את הערבים מהעבודה על־ידי היהודים, וכל המאמרים האלה נעתקים ונקראים – אם לא על־ידי ההמון – הלא על־ידי הפקידים הנוצרים והמתמשכלים".⁷¹

השקפתו של ליבונטין בעניין חלקם של הפועלים במאורעות יפו תרס"ח, שעוררו חרדה בישוב ובתפוצה היהודית באירופה וחשש מפוגרומים נוספים בעתיד, היתה מניע עיקרי לתביעתו שיגורשו מן הארץ "מעוררי המדון" מקרב "פועלי־ציון". תביעה זו אומנם לא נתמלאה – בשל התנגדותם של יתר העסקנים שהיו מעורבים בפרשה, ובעיקר, כאמור, בשל התנגדותו של מ. שיינקין לנקיטת אמצעים כה קיצוניים. אבל הקרע שנתגלע בין ליבונטין לבין הפועלים הלך והעמיק. לא עברו חודשים מעטים ושוב נסערו הרוחות נגד ליבונטין, והפעם בעניין עמדתו העויינת לפועלים במהלך שביתת פועלי הדפוס בירושלים בחשוון תרס"ט (1908). ליבונטין, שנבחר יחד עם עמיתו מרדכי בן הלל הכהן לפשר בין הצדדים היריבים, נקט עמדה חד־צדדית בהוראתו להנהלת אפ"ק בירושלים, שתסרב לקבל כפיקדון את הכסף שנאסף לעזרת השובתים. הוראה זו העלתה את חמתן של מפלגות הפועלים שגיננו – הפעם בגלוי – את עמדתו האישית של ליבונטין ואת הנהלת המוסד שבראשו עמד, הן מעל דפי העיתונות הארצישראלית והן מעל במת הקונגרס הציוני התשיעי.⁷²

הביקורת נגד ליבונטין והנטיה הגוברת לזהות את עמדתו עם מדיניותו הרשמית של הבנק, שרבים ראוהו כ"ממלכתו הפרטית של האדון ליבונטין", הקיפה לא רק את ציבור הפועלים, אלא גם חוגים אחרים בישוב החדש. אומנם, בשנות עבודתו הראשונות של הבנק היתה ביקורת זו זהירה ומסוייגת, הן משום כבודו של הבנק, ובעיקר בשל התקווה והאמונה שהבנק ימלא את יעודו וישמש מנוף רב עוצמה להתפתחות הישוב. אולם תקוות אלו נתבדו בהדרגה, משנתברר כי מתוך דבקות בעקרונות של בנק מסחרי התמקדה הנהלת הבנק במתן הלוואות לטווח קצר לאנשי המעמד הבינוני מקרב ציבור האיכרים, הסוחרים ובעלי־המלאכה, אך סירבה לאשר הלוואות

71. ליבונטין אל וולפסון, 7.4.1908, אצ"מ Z2/599.

72. ראה דברי אהרונוביץ במליאת הקונגרס הציוני, העולם, 20.12.1909; וכן רחל ינאית בן־צבי, אנו עולים, תל־אביב תשי"ט, עמ' 187.

לטווח ארוך, שעלולים היו לדעתה, בהיעדר בטחונות מספיקים, לפגוע בהון היסוד של הבנק, בהתפתחותו ובאמינותו. מדיניות זו, שהנהלת הבנק סטתה הימנה רק במקרים נדירים ומתוך קרנות מיוחדות שהוקצו לצורך זה מטעם המוסדות הציוניים,⁷³ פגעה לדעת מבקריה בהתפתחותה של ההתיישבות החקלאית ובהשתלבות החיונית של ציבור הפועלים בה. לפיכך, בצד הקולות שתבעו שינוי מיידי ביעדיו ובפעולותיו של הבנק, התחזקה ההכרה בקרב רבים מן האישים המרכזיים בישוב ובחוגי הציונים "המעשיים" בתנועה הציונית, שיש לחתור להקמתו של בנק אגררי, שמקרנותיו ימומנו הלוואות לטווח ארוך לישובם של פועלים חסרי־אמצעים על אדמת הלאום.

במהלך הדיון על הקמתו של הבנק האגררי בקונגרס הציוני התשיעי, נתגלתה בפעם הראשונה במלוא היקפה הביקורת על מדיניות הבנק. ביקורת זו לא ערכה כלל לאוזנו של ליבונטין אשר ראה בה, במידה רבה של צדק, ביקורת עליו ועל מדיניותו. אולם אי־שביעות־הרצון ממדיניותו של אפ"ק וחוסר־האהדה כלפי ליבונטין נחשפו ביתר תוקף מייד לאחר הקונגרס, בעקבות הוראתו של ליבונטין לפטר את י. ברזילי, סגן מנהל אפ"ק בירושלים, בשל הביקורת שמתח על הנהלת הבנק במסדרונות הקונגרס. פיטוריו של ברזילי, סופר ופובליציסט ואחת הדמויות הנכבדות בישוב מאז ראשית העליה הראשונה, הסעירו את הישוב. בירושלים התארגנה אסיפת מחאה רבת־משתתפים שתבעה להחזירו לאלתר לעבודתו בבנק, וכן בעיתון נות העברית לגוניה השונים נתרבו המאמרים שהוקיעו את הנהלת אפ"ק. אחד הגילויים של הביקורת והזעם כלפי הנהלת הבנק בא לידי ביטוי בהתרתו של י. רבינוביץ כנגד הנהלת אפ"ק מעל דפי "האור": "אם תגרשו מארץ־ישראל את כל הפועלים העבריים ואת כל העסקנים בעלי־הרוח – מה ישאר לכם פה? חלפנות וריבית קצוצה כבר סבלנו גם שם הרבה. פה חפצים אנו לעבוד ולהיות חופשיים".⁷⁴

כתבה זו, בה גונה אפ"ק על התרחקותו מן המטרות שהציב לעצמו הישוב החדש, ועל התקרבותו ל"טיפוס הישן של מוסדות החלוקה והגנדיב", וכתבות אחרות שפורסמו בעניין זה בעיתונות הכללית ובעיתונות הפועלים, לא השפיעו על מדיניותו של אפ"ק ועל היחס של מנהלו לפועלים ולעבודה העברית.

73. ראה דו"ח אפ"ק בעשור לקיומו (העולם, 11.9.1913).

74. י. רבינוביץ, "בלב ולב", האור, י"ד בסיון תר"ע. מאמר זה פורסם בתגובה למכתבו של מ. בן הל למערכת "האור" בב' בסיון תר"ע, שהצדיק את מעשה ליבונטין בגלל הפרת המשמעת של ברזילי.

על נוקשות הקו הנקוט בידי אפ"ק ניתן לעמוד מחוברת שפורסמה בעשור לקיומו. בחוברת זו, אשר מחברה היה ליבונטין עצמו, הוא הגן על מדיניות ההשקעות השקולה של הבנק ודחה בתוקף את עצותיהם של מבקריו "דוחקי-הקץ והמעפילים הללו", להרחבה פזיזה של עסקות הבנק. כוונתם של "היועצים", קבע ליבונטין, היא בוודאי כנה, אך לוא היתה הנהלת הבנק נשמעת לה, היתה מסיטה את הבנק מיעדיו המקוריים, הופכת אותו למוסד של תמיכה ופוגעת בתדמיתו. בסיומה של החוברת חזר ליבונטין, חסידה הנמרץ של היוזמה הפרטית, על ה"אני מאמין" שלו באשר לדרך ולאמצעים שצריכים לנקוט הישוב ומוסדותיו הציוניים על-מנת להבטיח את תחייתו של העם היהודי בארצו: "לא על נדבות יקום העם לתחיה ולא בפילנתרופיה נוושע. כל מפעלינו צריכים להיות מבוססים על יסודות כלכליים ובריאים: על יסוד עזרה עצמית; עלינו לעשות את מעשינו בחשבון ובלי קפיצות, רק אז יש ידיים לפעולותינו ועתיד נאמן לעבודתנו".⁷⁵

דומה כי התערערות היחסים בין ליבונטין לבין ציבור הפועלים והתגברות ההתקפות האישיות נגדו בעיתונות לקראת הקונגרס הציוני האחד-עשר חיזקו עוד יותר את עוינותו כלפיהם. אחד המאמרים שעורר במיוחד את זעמו של ליבונטין היה מאמרו של נ. טברסקי, "אל הקונגרס הציוני ה-11", אשר פורסם ב"הפועל הצעיר" ב'א' באלול תרע"ג. במאמר זה, בו הוקיע הכותב את אדישותו של הבנק לכל מפעל ההתיישבות ואת עוינותו כלפי העבודה העברית, הופיעה לראשונה התקפה אישית חריפה על התנהגותם של יתר חברי הנהלת הבנק. הללו הואשמו בהתנכרות לעבודה העברית בבניית בתיהם ופרדסיהם, בנסיונות להצר את צעדי המשרד הארצישראלי מתוך קינאה, ובהפיכתו של הבנק למעין עסק משפחתי – תופעה המחללת את כבוד המוסד בעיני יהודים וערבים כאחד. ליבונטין, שעד כה מנע עצמו מהתייחסות פומבית ישירה להתקפות האישיות נגדו ונגד מדיניות הבנק, סטה הפעם מדרכו. מעל דפי "החירות" פירסם בעילום-שם את מאמרו "דברים כהווי" תם", שהיה אחד המאמרים הביקורתיים והחריפים ביותר שפורסמו אי-פעם מעל דפי העיתונות הארצישראלית נגד תנועת הפועלים, מנהיגותה ומגמול תיה.

בראשית מאמרו התייחס ליבונטין להיסטוריה של העבודה העברית במושבות ולגורמים שהניעו את האיכרים במהלך התבססותם החומרית להעסיק במשקיהם גם פועלים ערבים: העדר פועלים יהודים מומחים ומוכשרים לעבודה, שכר העבודה הזול של הפועלים הערבים, ונחות העסקתם

75. מתוך החוברת שפירסם אפ"ק בעשור לקיומו. תמציתה פורסמה ב"העולם" 11.9.1913.

בעונות הבוערות. לדעתו היתה תופעה זו טבעית ומוצדקת, וכל מי שניסה לסטות הימנה (הברון במושבותיו, המשרד הארצישראלי בחוות), ולהעסיק פועלים יהודים בלי להביא בחשבון את רווחיותו של המשק, סופו שנאלץ לפטר חלק נכבד מן הפועלים משום שמצא עצמו משלם להם "שכר בטלה" ולא שכר עבודה. בהמשך המאמר דן ליבונטין בהיבט הרעיוני של שאלת הפועלים, שהוא, לדעתו, "שאלת הרכוש והעבודה". שני יסודות אלה הם, לדעתו, כוחות חברתיים מנוגדים, המשפיעים באופן חיובי על התקדמות האנושות. אך בעוד שבכל הארצות המתפתחות אין המאבק בין הפועלים לבין בעלי-הרכוש נושא בחובו סכנה, משום שהממשלה מגנה על הרכוש, הרי "פה בארצנו, במקום שאין לנו עוד רכוש והמיצער שיש לנו נעזב לנפשו, סכנה גדולה היא לו מצד העובדים שיוכלו לנצח אותו, וכשיפול הרכוש אזי יפול גם העובד וכל תקוותנו היותר טובות תישארנה מעל". יתירה מזו: בעוד שבארצות הנאורות נלחמים הפועלים בבעלי-הרכוש, אך נזהרים מלגדוע את האילן שעליו פרנסתם, הרי "אצלנו פה בארצנו, יש לנו עסק עם צעירים אחדים שנעתקו מארצות מושבם שלא ברצונם ולא נתקשרו עוד אל ארץ אבותינו, צעירים מתי מעט שבראו להם תיאוריות, שאין להן שורש בחיים, ומנהלים על-פיהם אגיטציות מסוכנות בשביל הישוב". לדעתו, גדולה הסכנה לישוב מעמדתם של צעירים אלה, אשר לא זו בלבד שאינם קשורים לארץ, אלא "אינם משתדלים כלל לדעת את העבודה, כלומר את הבאר אשר ממנה ישאבו מים, מפני שאינם רואים כלל בהעבודה עתיד לחייהם, וכמו שאנו רואים שרבים מהם עוזבים כל יום את עבודתם והולכים למקומות שלא ישוּבו לעבודה זו – ואשר על כן לא ישמרו את הרכוש שלנו וניחא להם בחורבנו".

ליבונטין טען שבתופעה מעציבה זו אשמים במידה רבה מנהיגיו של ציבור הפועלים, אשר אינם מאגדים את הפועלים בכדי להמציא להם עבודה ולהיטיב את מצבם החומרי, אלא על-מנת להילחם באמצעותם בעבודה הערבית ובבעלי-הרכוש היהודים. רצונן של הסתדרויות הפועלים לכפות על נותני העבודה העסקת פועלים יהודים בכל תנאי ובשכר עבודה גבוה, פוגם במוטיווציה של הפועלים להתמחות בעבודה ולהתמיד בה. ולגבי המעסיקים זוהי גזירה שאינם יכולים לעמוד בה: "[...] מצד אחד המה מתרפים ומזולזלים את האיכרים והתושבים ומוציאים עליהם כל מיני לעז, ומצד שני באים ודורשים עבודה בשבילם, דורשים מאת נותני העבודה לנשק המקל שהיכה אותם".⁷⁶

ליבונטין גינה את צביעותם של הפועלים, אשר קראו בעבר תיגר על

76. "דברים כהויתם", החרות, י"ח בחשוון תרע"ד.

אפטרופסותם של "הנדיב" ו"חובבי ציון", אך עתה, משהופסקה אפטרופסות זו, רוצים הם להחזיר את הגלגל אחורנית, "ודורשים מאת ההסתדרות הציונית לייסד חוות, מושבות ולהחזיק שם פועלים, עובדים, אגרונומים, הכל על חשבון הקופה הלאומית, כלומר על הנדבות". לדעתו, גרועה השקפה זו מהשקפתם של האיכרים, משום ש"כשהיו האיכרים מקבלים תמיכה, היו לכל הפחות מתביישים וקוראים לתמיכות הללו הלוואות והפועלים הצעירים גם בוש לא יבושו וגם היכלם לא ידעו. בגלוי ובפרסום דורשים המה כי יקנו להם קרקעות, כי יבנו להם בתים, כי יכינו בשבילם עבודה, נטיעות, מחלבות, וכי כל הכספים של ההסתדרות הציונית ילכו רק להחזיק שמה פועלים".⁷⁷

ליבונטין גם דן בהשלכות המדיניות השליליות של תביעת הפועלים לעבודה עברית בלעדית, בהדגישו כי תביעות הפועלים מצוטטות בכל העיתונות הערבית, בבתי המשפט ואצל פקידי הממשלה, "והעם הערבי מתרגז ומתקצף לראות את התעמולה הזאת, שלפי דעתם עורכים היהודים נגד העבודה הערבית, בעוד שבאמת אין עמנו אחראי כלל בעד פזיזותם של אנשים כאלה שאינם בקיאים בתנאי המצב בארץ".⁷⁸

מאמרו של ליבונטין עורר הדים נרחבים. מערכת "החירות" הוצפה במכתבי תגובה נזעמים שהוקיעו את ה"ניוול" שבכתיבה האנונימית, ואת תוכן המאמר כ"פרובוקציה מכוערת נוסח רוסייה הצאריסטית".⁷⁹ אולם חמור מכל היה הנזק שנגרם ליחסים שבין ליבונטין לבין הפועלים וחוג מקורביהם, שניהלו מעתה מלחמת חורמה קנאית ושלוחת רסן נגדו.

במאמר התגובה הראשון, שפורסם ב"הפועל הצעיר" (ללא חתימה!), הואשם ליבונטין בקנאות, בנקמנות, בצרות־מוחין ובשינאה אשר "העבירתו על דעתו שהיא בלאו הכי מצומצמת ביותר".⁸⁰ מאוחר יותר האשימהו נ. טברסקי "בהמצאת סיפורי בדים על הפועל העברי והפחדת בעלי־הרכוש ממנו";⁸¹ י. רבינוביץ הוקיעו על גיהול מאבק חשאי נגד לוחמי השפה העברית בישוב ובתמיכה "בכל אותן עלילות נגד השוביניזמוס של פועלינו ומשרדנו הציוני";⁸² י. אהרונוביץ הצביע עליו כעל "אינטריגנט, שכל

77. שם.

78. שם.

79. ראה לעניין זה ר' בנימין, "תורה היא", שם, כ"א בחשוון תרע"ד, וב. אחינדב, "דברים להוותנו", שם, י"ח בחשוון תרע"ד.

80. "ספרות חשאי" (ללא חתימת הכותב), הפועל הצעיר, כ"ח בחשוון תרע"ד.

81. נ.ט., "לקראת בקורת", שם, י"ד בניסן תרע"ד.

82. י. רבינוביץ, "על העבודה המעורבת", שם, כ"ב באדר תרע"ד.

מטרתו היא בכוונה וביודעין להרוס ולחבל כל מה שנעשה על־ידי באי־כח ההסתדרות הציונית",⁸³ ואילו זרובבל ביקר מעל דפי "האחדות" את דרכו של אפ"ק ואת "האטמוספירה המרעילה והמחניקה" שחוללו מאמריו ומעשיו של ליבונטין.⁸⁴ מסקנת ציבור הפועלים היתה: תביעה לסילוקו של ליבונטין מהנהלת אפ"ק; אחדים אף הרחיקו־לכת ותבעו להעמידו לדין, פשוטו כמשמעו, "שהרי אי אפשר דבר כזה להשאיר בלי משפט ובלי עונש".⁸⁵

ההתקפות האישיות כנגד ליבונטין, שהיו, ברוב המקרים, מלוות בביקורת על מדיניות הבנק, פגעו קשה בתדמיתו של אפ"ק. ברם, דומה שביקורתם של הפועלים וחוג מקורביהם לקתה בחוסר־אבחנה בין עמדתו האישית של ליבונטין לבין המדיניות הרשמית של הבנק בשאלת הפועלים והעבודה העברית. שהרי גם אם ההתקפה האישית על ליבונטין היתה מוצדקת בשל עוינותו הפומבית כלפי ציבור הפועלים ובשל הסתייגותו הכוטה מתביעתם לעבודה עברית בלעדית, ספק אם היה יסוד לביקורתם הסוחפת נגד עבודת הבנק בכללותה.

המחלוקת על מדיניות אפ"ק בתקופת העליה השניה היתה בראש וברא־שונה מחלוקת עקרונית על תפקידי הבנק ויעדיו המרכזיים בין חוגי הציונים "המדיניים", שהנהלת המוסדות הפיננסיים בהסתדרות הציונית היתה בשלי־טתם, לבין חוגי הציונים "המעשיים". למחלוקת זו היתה השפעה ישירה גם על מדיניות הנהלת אפ"ק בארץ, אשר סירבה לסטות מעקרונות היסוד של מייסדיו ומשאיפתם להעמידו על בסיס עסקי ומסחרי איתן ולא רצתה לקבל עליה מטלות שנועדו לבנק אגררי או אפותיקאי. מדיניותה של הנהלת אפ"ק לא נבעה אפוא מחוסר אהדה לפועלים ולחלקם במפעל ההתיישבות, אלא מתוך ההשקפה, שרק בדרך זו יוכל הבנק למלא את יעודו האמיתי בהתפתחו־תו של היישוב.

לא נתכוונו לפסוק כאן במחלוקת עקרונית זו, אלא להאיר את עמדותיהם של ליבונטין וחבר עוזריו, ואת השתקפותן של עמדות אלה ביחסיהם עם תנועת הפועלים וביחסם למאבקה לכיבוש העבודה. לעמדות אלה היתה השפעה על מדיניותו של הבנק, אשר יכול היה לגלות יותר גמישות ביחסו לתביעות הפועלים, מבלי להפר את העקרונות שהנחו את עבודתו (כמו, למשל, התניית הלוואות מטעם אפ"ק בתעסוקה לפועלים יהודים). עם זאת, דומה כי לא היתה הצדקה להתעלמות המוחלטת של הפועלים מהישגיו של

83. "תמיד", "לענייני השעה", שם, כ"ט באדר תרע"ד.

84. זרובבל, "ועדת הבקורת והפועלים", האחדות, ה' באייר תרע"ד.

85. "תמיד", "לענייני השעה", הפועל הצעיר, כ"ט באדר תרע"ד.

הבנק בתחומים אחרים של חיי הישוב, אשר אומנם לא סייעו ישירות לביסוסה של העבודה העברית, אך תרמו תרומה נכבדה להתפתחות הישוב ולגאות הכלכלית שפקדה אותו ערב מלחמת העולם הראשונה.

לאישיותם של ראשי המוסדות הציוניים בארץ ולהשקפותיהם בשאלת העבודה העברית היתה איפוא השפעה ניכרת על הישגיו וכשלונותיו של המאבק לכיבוש העבודה בתקופת העליה השנייה. עם זאת, אין להתעלם מן הקשיים האובייקטיביים מבית ומחוץ שהשפיעו ישירות על מהלך עבודתם ועל יחסם לשאלת העבודה העברית: הכפיפות למרות המוסדות הציוניים בחוץ-לארץ, שאנשיהם לא הכירו בדרך-כלל את תנאי העבודה בארץ, אוירת השיגרה, האדישות והעיפות שאפיינו את רובו של הציבור הארצישראלי, ולבסוף – התנאים הכלכליים, החברתיים והמדיניים ששררו בארץ בתקופה זו. כל אלה היו קשיים שרק אישים בעלי שיעור קומה, מעוף, סובלנות והתמדה יכלו להתמודד עימם בהצלחה.

בצירוף נדיר של תכונות אלה נתברך רק אחד האישים שפעולתם נסקרה במאמר זה – הד"ר א. רופין. מראשית עבודתו במשרד הארצישראלי עמד רופין על חשיבותה הישובית-לאומית של העבודה העברית ועל חלקם הסגולי של פועלי העליה השנייה בהגשמתה. אומנם, כרבים מעמיתיו להנהגת הישוב הכיר גם רופין במיגבלות הכלכליות, החברתיות והמדיניות שהקשו על הגשמתה המלאה, ואף לא נרתע מלהתריע על כך בגלוי בפני ציבור הפועלים. עם זאת, השתמש בכל המשאבים הכספיים שעמדו לרשותו, ופעמים גם ביוקרתו האישית, במאמציו להרחיב ולבסס את העבודה העברית – הן בישובים שהיו כפופים ישירות להנהלת המשרד הארצישראלי והן במושבות ובערים.

חתירתו של רופין להטבת מצבם החומרי של הפועלים ולשיפור הכשרתם המקצועית, פתיחותו לנסיגות חדשניים בתחום ההתיישבות החקלאית, וההבנה שגילה למהאווייהם החברתיים והאידיאולוגיים של הפועלים, תרמו תרומה נכבדה לגידולם המספרי של הפועלים העבריים ולמיפנה החיובי שחל בישוב כולו ביחסו לשאלת העבודה העברית בשלהי תקופת העליה השנייה. בעטיים, ובשל מאמציו של רופין להביא לידי שיתופם הפעיל של הפועלים בכל הפתרונות לקידום המאבק הציבורי של כיבוש העבודה, זכה ליחס של אמון, הוקרה ושיתוף-פעולה הדוק מצידם, למרות השוני ביניהם ברקע התרבותי, החברתי והאידיאולוגי.

הלבטים שליוו את רופין נוכח אהדתו לעבודה העברית ולמגשימה מחד גיסא, ונוכח הקשיים שמנעו את הגשמתה מאידך גיסא, הטרידו גם את ראשי מוסדות "חובבי־ציון" בארץ אולם הישגיהם של "חובבי־ציון" בקידומה של העבודה העברית היו פחותים בהרבה מאלו של המשרד האצישראלי. ההסבר לתופעה זו היה נעוץ במספר גורמים: חיים חיסין ומנחם שיינקין, ראש הוועד היפואי וראש לשכת המודיעין של "חובבי־ציון", היו אומנם ותיקים בתנועה הציונית וקשורים למפעל ההתיישבות כמעט מראשיתו, אך בפעילותם הישובית שהיתה המשך למסורת קודמיהם בתפקיד מימי העלייה הראשונה, נעדרו היוזמה והמעוף שאפיינו את עבודתו של רופין. אופיה השמרני ו"הבעל־בית" של פעילותם, הניהול החובבני והבלתי־יעיל של לשכת המודיעין, ומיעוט המשאבים הכספיים שעמדו לרשותם לפיתוחה של ההתיישבות החקלאית ולביסוסה של שכבת הפועלים בה – האפילו על הישגיהם המוגבלים בתחום זה והמעיעו בהדרגה את יוקרת המוסד שטעמו פעלו. על אף האהדה האישית שרחשו הפועלים לנציגיהם של "חובבי־ציון" בארץ, ובמיוחד לחיסין הביל"וי לשעבר, לא היססו מלתבוע, לקראת סופה של תקופת העליה השניה, את ביטולה של הכפילות המיותרת בעבודתם של המוסדות הציוניים בארץ ואת איחודם תחת הנהגה אחת בראשותו של המשרד הארצי־ישראלי.

בהשקפה שונה לחלוטין מזו של עמיתיו להנהגה הציונית בארץ החזיק מנהלו של אפ"ק, ז.ד. ליבונטין. בדומה לעמיתו חיסין, נמנה גם ליבונטין עם חלוצי העליה הראשונה אשר חרתו על דגלם את סיסמת העבודה העברית והעבודה העצמית, אולם בניגוד לחיסין נשתכח ממנו חזון נעוריו בעשרים שנות היעדרותו מהארץ. אומנם, כמי שעמד בראשו של מוסד ציוני מכובד, לא יכול היה להתעלם לחלוטין ממאבקם הציבורי של הפועלים לכיבוש העבודה, אך בפועל מנעו השקפתו האישית ומדיניותו של הבנק שבראשו עמד את השתתפותם בפתרון קשייהם החומריים של הפועלים ובביסוסה של העבודה העברית כמושבות ובערים. כבר צויין לעיל, שהסיבה לכך היתה נעוצה בחלקה בנאמנותה של הנהלת אפ"ק לעיקרון שהנחה את מייסדיו כבנק "מסחרי". מדיניות האשראי שלו סייעה בעיקרה לשכבות האמידות והמבוססות ביישוב, אשר לדעת הנהלת הבנק יכלו לעמוד בתנאי ההלוואות לטווח קצר מבלי לסכן את הון היסוד של הבנק ואת אמינותו הציבורית. מדיניות זו תאמה את השקפתו האישית של ליבונטין באשר לתפקיד המרכזי שנועד ליוזמה הפרטית הקפיטליסטית ביישוב הארץ. לדעתו, זכאית היתה יוזמה זו ליהנות מסיועם של המוסדות הציוניים, שיינתן על בסיס עסקי טהור ותוך שלילה מוחלטת של פעילות הנושאת אופי פילנתרופי.

מדיניותו של אפ"ק, אשר עמדה במרכזו של הוויכוח בישוב ובתנועה הציונית על דרכי השימוש בכספי התנועה ועל היחס הרצוי בין היוזמה הפרטית ליוזמה הציבורית במפעל ההתיישבות, העמידה חייץ בינו לבין ציבור הפועלים, שראה עצמו כראש הנפגעים ממדיניות זו. חייץ זה הלך והעמיק לנוכח עמדתו השלילית של ליבונטין בשאלת העבודה העברית, לא רק בשל היבטיה הכלכליים, החברתיים והמדיניים, אלא גם בשל חוסר אמונתו בציבור הפועלים אשר אמור היה לשמש לה כנושא.

התקפותיו הפומביות של ליבונטין על דרכם האידיאולוגית של פועלי העליה השניה והתרעותיו החוזרות ונשנות כנגד הסכנה הצפויה לישוב מהתחזקותם הארגונית חשפו את עוינותו כלפיהם, אשר כמעט ולא היה לה אח ורע אף בקרב החוגים הלא-פועליים בישוב, אשר עמדתם בשאלת העבודה העברית היתה קרובה לזו של ליבונטין. גילווייה של עוינות זו אילצו את הפועלים להחריף את מאבקם הציבורי כנגד ליבונטין, והעימות ביניהם הגיע בסופה של תקופת העליה השניה לכלל אלימות מילולית שכמותה לא נודעה בישוב קודם לכן. ברם, במהלכן של ההתקפות הזועמות כנגד ליבונטין ניטשטש במידה רבה בקרב ציבור הפועלים הגבול בין המחלוקת העקרונית על מדיניות אפ"ק לבין הביקורת האישית כנגד מנהלו. כתוצאה מכך נפגעה לא רק יוקרתו האישית של ליבונטין אלא גם תדמיתו של אפ"ק, אשר אף כי לא מילא אחר ציפיותיהם של הפועלים, תרם תרומה נכבדה לצמיחתו הכלכלית של הישוב.

הקרע שנתהווה בין הנהלת אפ"ק לבין ציבור הפועלים לא ניתן לאיחוי, ועקבות המשקע המר שנתר בקרב שני הצדדים הותירו את רישומם שנים רבות לאחר מכן.